له سەردەمێکدا کــە شوێــنەواری ئەوسایی بە گشتی بێتە وەلانان، بۆ درێژ ساڵیانێک زەکا و بەهرە، دەفەوتێن و مــرۆڤ بــە دژواری و لە هاڵیگەدا هەنگاو هەڵدەگرێ.

ئاندره مالرۆ

خێــزگەی سەیــدی

و

خەرمانەی ئەدەب

لە ئەزموونگەی ئەدەبی کوردیدا

لێکۆڵینەوەی ئەدەبی

ڕەووف مەحموودپوور

ـ مەریوان ـ

پێداچوونەوەی

ئەیوب ڕۆستەم

ناسنامە
ناوی بەرهەم-خێزگەی سەیدی وخەرمانەی ئەدەب ، لە ئەزموونگەی ئەدەبی کوردیدا
نووسەر- ڕەووف مەحموود پوور
پێداچوونەوەی- ئەیوب ڕۆستەم
پیتچنین- هێرۆ محموودپوور
وێنەی سەربەرگ- مووسا موڕادی
ساڵی چاپ-٢٠٠٧
لەسەر ئەرکی (جەمیل هەورامی) لەچاپدراوە.
مافی لەچاپدانەوەی بۆ نووسەر پارێزراوە.

پێڕست

بابەت **لاپەڕە**

دەسپێک ٧

بەشی یەکەم (شروڤە و شیکاری)

کەسایەتی سەیدی و ئەگەرێک گومان ١٢
شێوازی شێعریی ٢٤
(زمان،دەسکاری زمان،هارمونی وشە و دەنگ،کێش،خیتابی پارادوکسیانە،وێنەکاری،فرانە،کەسایەتێنی)
چمکی ئەوین وزەکای سەیدی ٥٣
سەیدی و سروشت ٦١
توخمی رەنگ و رەهەندی سەیدی ٦٦
سەیدی و کولتوور... ٧١
سەیدی و تەرێقەت ٧٨
تارۆز ٨٤
کەرەستەی شێعریی ٨٧

بەشی دووەم (دەقی شێعریی)

ئەرێ رەندەکەم ٩٣
چوون کۆی عەودالان ٩٤
چراغ دڵ بەستم ٩٦
دڵە شەیدای مەست ٩٧
دولبەر ١٠٢

دڵ نالانەشەن ١٠٤
سەنگی هەواران ١٠٦
شەماڵ ١٠٨

شیرین پەیوەندەن ١١٠
شەرابوو عەشقی ١١٢
سەیدی عار نیەن ١١٥
عەرزەداشت ١١٧
قیبلەم ویر نەبۆ ١١٩
قیبلەم چی دونیا ١٢٠
کوساڵان وەشەن ١٢١
نەورۆزگوڵ خێزان ١٢٣
وەیادی ساڵان ١٢٦
هارە سەختەنی ١٢٩
هیجری نەزانان ١٣٢
یاحەیی بێچوون................................... ١٣٣
بەشی سێیەم (خوێندنەوەی دەق)
هارەسەختەنی ١٣٨
ژێدەر ١٥٩

<u>**دەسپێک**</u>

ئەدەبی ئەوسایی کوردی، خودان چـەپکێ تایبەتمەنـدی و زەریفکـاری ئەدەبییە، کە بەشێک لە سـامان و کولتـووری نەتـەوەیی پێکدەهـێنێ. وەستانەوە و ئاوردانەوە لەو سامانە، بەهاکانی بزاڤی ماندووڕۆخساری دەنگە نەسرەوتەکانی گەل، دێنـێتە قۆنـاغی شـرۆڤە و هەڵپرژێـواندن. ئەمەش بێژگە لە نرخاندنی هەوڵی ئـەدیبانی بـە بـەهرەی رابـردوو و ئاگاداربوون لە چەندوچوونی بزاڤەکە، خزمەتە بە رەوتی هەنووکـەیی ئەدەبی گەلەکەمان و بە هەمان شێوەش جیهانی.
نایێتە حاشاکردن کە سامانی ئەوسایی، بەشێکە لە ئەزموونی مرۆڤ، بە تایبەتمەندیی ئیرەییەوە. ئاگـاداربوونی جیلـی نـوێ و سـەردەم لـەو ئەزموونە، زانیاری فرەتر و دەوڵەمەندیی رەوتەکە و بەردەوامیی بزاڤـی رۆشنبیری و نەشڵەژانی ئەڵقەکانی ئـەم رەوتـەی بەدواوەیـە. ئەمـەش دەبێتە بنەمای بە سەردەمانەترکردنی رەوتی ئەدەبی و چالاکی تاکە بـە بەهرەکان. ئاندرە مالرۆ لای وایە : چ شێواز و کەسایەتییەک نیە کە لـە کێلانی ئەویترەوە نەهاتبێتە دەر*.
نابێ بێینە فرامۆشکاریی کە مرۆڤ بە درێـژەی بـوونی خـۆی، خـاوەن زەینی شاعێرانە بووگە.لە هەر قۆناغ و دۆخێکدا، زەکای خودان بـەهرە، بە پێی سەردەم، بوونیان رەخساوە و بنجیانگرتوە و بوونەتـە خـالیقی ئەو بەها زمانیە کە هەنووکە وەک شعر بانگی بوون و لێکدانـەوەی بـۆ دەچڕێت.
لای زۆر دەنگی خاوەن را، ناونانە سەرەتاییەکان، وەک هەوڵی شاعێرانە دێنە بانگـچڕ. بـەو بۆنەوەسـە کـە وەک خیلقـەتی وشـە و داهـێنانی خەیاڵمەند، دێنە پۆلێنکاری.

« ژرار دونرال » وەک کەسایەتییەکی خاوەن را ، لای وایە: ئەوکەسەی بۆ یەکەمجار رۆخساری جوانی بە سوورەگوڵ چواند، شاعر بوو.

«شێلی» دەڵێ: جۆرەکانی ئاخاوتن، لە سەردەمی زارۆکی بەشەردا شێعر بوون.
«مەک لیش» لەسەر ئەو باوەڕیە کە شێعر لە هەموو زمانەکان دا، شێعرە. جیاوازی زەمەن و زمان، بە هۆی سرۆشتییەوە ئەبێتە هۆکاری جیاوازی.
مرۆڤی کوردیش لە بازنەی ئەو باوەڕانە بەدەر نیە. بە پێی فاکتە بەردەستەکان، سەرەتای مێژووی شێعری کوردی(بەپێی بەڵگەی نووسراو و بەردەست)، بە سەدان ساڵ بۆپێشتر لە شێعری فارسی دەگەڕێتەوە.حاشای لێناکرێ کە شێعری هۆرمۆزگان، بۆ سەردەمی هێرشی عەرەبەکان بۆ سەر زێدی کوردان دەگەڕێتەوە. (نیوەی یەکەمی سەدەی یەکەمی کۆچی).لەو کاتەشەوە رەوتی شێعری کوردی لە بەردەوامیدا بووگە. هەر چەند دووچاری هەوراز و نشێو بووبێت. بەتایبەت لە دەڤەرەکانی باشوور و رۆژهەڵاتی کوردەواری، زاراوەی گۆران، بە گوژمتر وەک زمانی دینی (یارسان) و زمانی ئەدەبی، لە برەودابووە. پولێ خاوەن بەهرە، بوونەتە خالەقی چەپکێ دەقی شێعری و ئاوەدان هێشتنەوەی ئەوجاخی کولتوور و دەوڵەمەندکردنی. هەر لە خالەقی نەناسراوی شێعری هورمۆزگان تا خاوەن باوەڕانی یارسی و زۆری دیکە. سەیدی هەورامی، یەک لەو ئەڵقانەیە کە بەردەوامیی شێعری کوردی فاکتمەند ئەکەن.
دەقە شێعرییەکانی سەیدی هەورامی، وەک ئەڵقەیەکی شێعری کوردی دێنەئەژمار. نەک پێشەنگ یان باڵادەست، بەڵکو وەک نوێنەری جیلێک لە شاعێرانی زاراوەی گوران بەرسەرنجە.دیاردەی رەوتێکە کە پاشتر لە لایەن مەولەوی تاوەگۆزییەوە دەگاتە لووتکە.
بە باوەڕی من، سەیدی یەک لە سێکوچکەی شێعری کوردی لقی گۆرانە. هەر وەک « نالی و سالم و کوردی » چۆن سێ کوچکەی ئەدەبی کوردی لقی سۆرانی پێکدێنن، ئاوەهاش (بێسارانی و سەیدی و مەولەوی)،

سێکوچکەی ئـەدەبی کـوردی، لقـی کلاسـیکی گـوران پێکدەهـێنن.ئـەم سێکوچکەیە، هەرکامەو بە جۆرێک، دەبنە خاوەن شێواز و کاریگەری بـە سەر رەوتـەکەوە دادەنێن.

سەرەڕای هەموو ئەوانە، سەیدی هەورامی، خودان دەنگی نـاسـک و زوڵاڵ و هەستبزوێنە. بەداخەوە، لە ئاستی شیاوی خۆیدا بایەخی پێنەدراوە و بەرهەمەکانی، نەکەوتوونەتە بە سەرنج و شرۆڤە. هـەر بۆیـە لـە ژێـر سـێبەری خەسـتی بێـسارانی و مەولەویـدا، ونبـوە. لــە حاڵـێکدا، بەرهەمـەکانی، خــاوەن جیــاوازی و تایبەتمەنـدیی و خــاڵی ئەرێـنی بەرچاون.

لای سەیدی، وشە لیپ و کەیلی عەشق و خۆشەویستییە.بە جۆرێـک کـە بە جاران لە ئاوێرەی وشەکانەوە سەرڕێژ ئەکات و کچ و گوڵ و گونـدو بــاخ و دونـدی وڵات ئەگرێــتەوە. عەشقـێک کـە هــەر لـە سـەردەمی هەرزەکارییەوە تا دەورانی پیری و کەنەفتی دەگرێتەوە و هاندەرێکە بـۆ چاندنی تۆمی خۆشەویستی لە دڵ و دەروونی جەماوەردا. عاشقـێک کـە بە جاران کەوتۆتە بەر تانە و ئازاری ناحەز و رەقیب.

بـە سـەرنجدان بـەو راسـتییانە و بەوقەناعەتـەوە کـە چـەپکێ لـە شـێعرەکانی سـەیدی هـەورامی، جـێگای لەسەروەسـتان و تـێڕامانن، کەڵکەڵەی ئاوردانەوە لـە بەرهەمـەکانی داگیریکـردم.نایـشارمەوە کـە روانینی من بۆ شێعرەکانی سەیدی، گۆشەنیگای تایبەت بە منە و دڵنیـا بە بوونی گۆشەنیگای دیکەشم.

شێعرەکانی سەیدی لـە ئاسـت دەقـی کلاسـیکی کوردیـدان. هەرچـەند لەوانەیە بە روانگەی هەنووکەییەوە لێکبدرێنەوە.

بەشی یەکەم:

« شرۆڤە و شیکاری »

کەسێتی سەیدی و ئەگەرێک گومان

ساڵەهایە، پرسیارێک خزاوەتە سەر کەسێتی سەیدی و ئاخۆیەکی بەسەریەوە سەوزاندوە. ئەو ئاخۆیەش بەسەر ئەو گومانەوە بنجبەستە کە سەیدی، یەک یان دوو کەسە؟ ئاخۆیەک کە هەروەک پرسبەرکردنی چەند کەس بوونی پیرشالیار، سەیدیشی گرتۆتەوە.ئەمەش بوەتە هۆسازی لێڵاویەک کە توێژینەوە و شرۆڤەی بە ئەرێ کردوە.
تا ئێستا چەپکێ بۆچوون لەم پێناوەدا خراوەتە بەرسەرنجی بەردەنگ و دووتوێی دەقە نووسراوەکانی کتێبخانەی کوردی.ئەم رادەربڕییە نایەکسان و ناوێکچووییان پێوە بەرچاوە.
هەندێ لە دەنگەکان لەسەر ئەو قەناعەتەن کە سەیدی هەورامی، ناوە شێعرییەکە، کە بەسەر دوو کەسی جیادا براوە.لایان وایە ئەگەر بوترێ سەیدی یەکەم و سەیدی دووەم ، رەواترە.وەک بەڕێز حەمەئەمین کاردۆخی لە سەرەتای دیوانە کۆکراوەکەی (سەیدی)دا ئەڵێت: « بەعزێ لە خوێندەواران و شارەزایانی کوردۆستانی ئێران ئەڵێن کە سەیدی دوان بوون. یەکیان زۆر کۆنە، ئەوی تریشیان تازەیە. بەڵگەشیان بۆ ئەمە تەنیا ئەوەیە کە هونراوەکانی سەیدی بەعزێکیان بە شێوەی هەورامی کۆنە، باقیشیان بەوشێوە کۆنە نیە.»١
هەرچەند مەخابن ئەم توێژەرە ئاماژەی بە ناوی ئەو بەعزە خوێندەوارەی کوردوستانی ئێران نەکردوە.

سدیق بۆرەکەیی(سەفی زادە)، لە بەرگی یەکەمی مێژووی وێژەی کوردیدا، لە سەر ئەو باوەڕیە کە سەیدی دوو کەسن. بە سەیدی یەکەم و سەیدی دووەم ناویان ئەبات. پێی وایە سەیدی یەکەم ساڵی ٨٥٠ی کۆچی لە دێی رەزاو، هاتۆتە دونیا. بەڵام سەیدی دووەم ناوی موحەمەد سلێمانە و ساڵی ١١٨٩ لە دێی خانەگای نیزیک پاوە، لە دایکبوە.

ناوبراو به داخه بۆ ئەوەی کە عەلائەدین سەجادی و موحەممەدی مەلاساحێب ، تووشی هەڵە بوونەو هونراوەکانی سەیدی دووەمیان بە هی سەیدی یەکەم زانیوە. کە واتە ئەو دوو کەسە باوەڕیان بە دوو سەیدی نەبووە.٢

حەمەئەمین کاردۆخی، بۆخۆی لەسەر ئەو باوەڕەیە کە سەیدی، تەنیا یەک کەس بوە و ئەڵێت: بەڵام من وائەزانم کە سەیدی هەر یەکێکە. توانیویە بە هەردوو شێوەکە هۆنراوەی جوان و ڕێک و پێک دانێت.٣

بابامەردووخ رووحانی، خاوەن کتێبی (تاریخ مشاهیر کرد)، لە بەرگی یەکەمی مێژووەکەیدا، بە پشتبەستن بە وتارێکی رۆژنامەی ژین، ئەڵێت: لە رۆژنامەی ژینی ژمارە ١٣٨١ برواری ١٩٥٨/٢/١٣ زایینی، وتارێک بە زمانی کوردی و لە ژێر ناوی« شعر و شاعرەکانمان» سەبارەت بە سەیدی وەها هاتوە: سەیدی لە کوتاییەکانی سەدەی ١٥ی زایینیدا ژیاوە و ٤٥٨ ساڵ پێش ئێستا کۆچی دوایی کردوە و لە گوندی رەزاو(لە گوندەکانی هەورامان) نێژراوە. ناوبراو بێژگە لە شاعێری، لە دەرمانگەری و گیاناسیشدا خاوەن زەکا بوە. بە یاریدەی دەرمانی گیایی نەخۆشەکانی چارەسەرکردوە.

ئەو لای وایە کە سەیدی یەکەم ، ناوی سەی موحەمەد سادق، کوڕی سەی عەلییە کە لە نیوەی یەکەمی سەدەی دەهەم دا ژیاوە.٤

باشتر وایە بۆ راستکردنەوەی ئەو بۆچوونانە، روو لە دەقە شعرییەکانی دیوانە چاپکراوەکەی سەیدی بکەین و بە هەڵپرژێواندنی دەقەکان، بەرەو کەسێتی سەیدی شۆڕ بینەوە.

زۆر کەسێتی، بۆ وێنە ئاندرە مالرۆ لایان وایە : شەرحی راستەقینەی ژیانی هونەرمەند، شەرحی هونەری ئەوە. داستانی کارایی و تواناکانی لە پێناو گۆڕانکاریدا. **

بە لێکدانەوەی شێعرەکان و بەش بە حاڵی خۆم، پێم وایە دوو هەناسەی جیاواز بە شێعرەکانەوە دەبینرێن.دوو هەناسە کە بانگی دوو کەسێتی

جیاواز ئەدەن.هەرچەند من باوەڕم بە بوونی دوو سەیدی نیە و لام وایە کە سەیدی تەنیا یەک کەسە، لەوانەیە بەیازێکی کۆنی دەسکەوتبێ کە بە نووسینەوە، یان دەستکاریکردنی هەندێ لە شێعرەکانی ئەو بەیازە، بووبێتە سەبەبی مانەوەیان.هەرچەند ئەگەر وا بووبێ، بە ئاشکرا کاریگەری شێعرەکانی ئەو بەیازە، بەسەر دەقەکانی سەیدیەوە دیار و بەرچاوە.کاریگەرییەک کە جارجار بوەتە هۆی بەکاربردنەوەی وشەکان و جارجارەش لاساییکردنەوە و جارجارەش دەستکاریکردنیان بەرەو بە سەردەمکردن.ئەگینا جیاوازی بنەڕەتی بە سیمای ئەو دوو هەناسە شێعریەوە دیارە. بۆ نموونە چەند تەوەرەیەکی جیاوازیگری ئەو دەقانە ئەکەمەوە:

یەکەم: جیاوازی وشەکان

لە شێعرە کۆنەکاندا، لە چەپکێ وشە کەڵک وەرگیراوە کە زۆر کۆنن. لە چاو شێعرە رەوانەکانی سەیدی، ئاڵ و گۆڕی زۆریان، لە رووی زمانەوانیەوە بەسەرداهاتوە. پیتەکان هاتوونەتە گۆڕانکاری و وشەکان بەرەو بەرەوانبوون کاژیانخستگە:

وشەی کۆن :{ ئۆرموٚن ـ لۆ ـ نیشاتۆ ـ ئەز ـ تە ـ ئەشک ـ مۆنگڵە ـ مێر ـ کرۆنێ ـ کەرار ـ مێشەر ـ هەکڵ ـ کیبڵە ـ زۆم ـ نیۆن ـ هەڕدە ـ مەجووڵە ـ مەمەڵجێ ـ گیۆن ـ پەرڤۆنە ـ خوێت و ....}

وشەی نوێی بەکاربراو لە شێعرەکانی سەیدیدا: { هەورامان ـ لوا ـ نیشاتە ـ من ـ تۆ ـ عەشق ـ مانگە ـ مەرگ یان مەردەی ـ قورعان ـ قەرار ـ مەحشەر ـ عەقڵ ـ قیبلێ ـ زام ـ نوێ یان تازە ـ شێت ـ مەژنوون یان مەجنوون ـ مەمێ ـ گیان ـ پەروانە یان پەپوولە ـ وێت و ... }

سەرنجدان بەو وشانە، لەونێک گۆڕانکاری داسەپیو بەسەر هەندێ لە پیتەکان بەدیارئەخات. وەک:

گۆڕانی «و»بۆ «ا» له هەندێ جێگەدا. ئۆروٚموٚن : هەورامان ـــ لڤۆ : لوا ـــ مونگه : مانگه ـــ زۆم : زام ـــ گیۆن : گیان ـــ پەرڤۆنه : پەروانه.
گۆڕانی «ڤ» بۆ «و». هەرچەند هەنووکەش لە هەندێ گوندی دەڤەری هەورامان، به هەمان شێوه دێته گوتار. وەک گوندی دزاوەر و نۆدشه. بەڵام به گشتی و به تایبەت له دەقەکاندا دووچاری گۆڕانکاری هاتوه :
لڤۆ: لوا ـ پەرڤۆنه ـ پەروانه.
له چەپکێ وشەدا له بری «ق»، «ک» هاتوه. ئەمەش پیشانئەدات که لەوانەیه پیتی «ق» له زمانی کوردی ، بەتایبەت زاراوەی هەورامیدا، رەسەن نەبێت.
ئەشک: عەشق ـ کروونێ : قورعان ـ کەرار : قەرار ـ هەکڵ : عەقڵ ـ کیبڵه: قیبله و ....
هەندێ وشەش به کاژ خستن، پاکژ بوونەوه له پیته زیادەکان، رەوانتر بووگن: مەملّجێ : مەمێ ـــ مۆنگڵه : مۆنگه ـــ خوێت : وێت.لێرەدا پیتی قورسی «خ» هەروەک هەندێ وشەی دیکه، هاتۆته قرتان. وەک مەخشی، که وشەیەکی ئاڤێستاییه و له هەورامیدا به قرتانی «خ»ه کەی بوه به مەشی. له سۆرانیشدا بوه به مێش.
هەندێ وشەش ئاڵ و گۆڕی یەکجاریەکیان بەسەردا هاتوه.
ئەز : من ـــ کروونێ : قورعان ـــ نیۆن : تازه ـــ مەنا : مەنح و...
له هەندێ وشەشدا، «هـ» بوه به «ع» وەک: هەکڵ : عەقڵ ، ئاوەز.
دووەم : بەگفت بوونی جیاوازی له تەوەرەی عەشقدا
له وەسف و چمکه عاشقانه کاندا، دوو رەوت و روانگه و کرداری جیاواز بەرسەرنجن. له دەقه کۆنەکاندا، وەسفەکان، وەسفێکی راشکاوانه و وەک راستین. هەستێک دێته بانگدان که له زاری ئەدەبیی و شاعرانەوه دووره و هەروەک هی ئاپۆڕەی جڤاته. رەنگه هاواری عاشقانه لای هەرکەسێکی دیکەش هەربەوجۆره بێته گوتن.له گەل ئەوەشدا له شێعره کۆنەکاندا، ناوی سێ کچ دێته سەرزار که وەک خۆشەویستی خاوەن دەق، دێنه

بانگەشە:(نیشات ـ ریوّن و شیرین). هەرچەند مامۆستا کاردۆخی لە سەر ئەو باوەڕەیە کە رەنگە حەز لە وەنەوش ناوێکیش کرابێت. نەک هەر ناوی کچەکان بەڵکوو ناوی باوک و شوێن ژیانی ئەوانیش هاتۆتە جاڕدان: نیشاتەو کاکە بارۆمی ـــ ملوو ژیوار مەبوو شێتوو نیشاتێ .

بەمجۆرە بەدیارە کە عەشق، لە دەقە کۆنەکاندا، عەشقێکی کەسیە و لە بەر ئەوەی لە زاری شێعرەوە نەهاتۆتە پەیڤ، نەیتوانیوە ببێتە هەمەگیر. ئەگینا، حەز و هەستی شاعێر، ئەگەر شاعێرانە بێتە زار، هەمەگیر دەبێت و دیترانیش، حەز و ئاواتەکانی خۆیان لێیدا دەخوێننەوە. بۆ نموونە:(شینی خاڵۆی کۆماسی بۆ لەیلی، یان مەولەوی بۆ عەنبەرخاتوون، یان عەشقی نالی بۆ حەبیبە و وەلی دێوانە بۆ شەم).

کەچی ئەو رەوتە لە شێعرە تازەکاندا ، پێچەوانە دەبێتەوە. زاراوە، شاعێرانەیە، هەست بە دەم سۆسکەی شێعرەو ئاودیوی دیترانیش دەبێت و لای بەردەنگ ، وەک هی خۆ ، دێتە حەزلێکردن. (سەرنجی هارە سەختەنی بدە).

لە شێعرە تازەکاندا، ناوی کەس قت دەکرێت و دێتە پێوار. عەشق،بەدەم زاراوەیەکی رەها و تۆخەوە دێتە گوتار. بەمجۆرە، دەبینە بەردەنگی دوو زاراوەی جیاواز کە هەرکامەو بە جۆرێک باسی عەشقمان بۆ دەکەن:

ـ لوۆ ژیوار مەبوو شێتوو نیشاتێ
نیشاتێ شێونانش عەیش و نیشاتم
نیشاتۆ کاکە بارۆمی خڵنۆ
خەمێش بەرگم، پەژارەش بۆ خەڵاتم

ـ ئەرێ رەندەکەم، ئەرێ رەندەکەم
ئەرێ هەی نازار شۆخی رەندەکەم
ئەرێ نازەنین دڵ پەسەندەکەم
تۆ هەر ئەو خواجەو من ئەو بەندەکەم

تۆ خۆ شەرتت کەرد، بەینەت دارەکەم
واتت هەرتۆنی تاسەر یارەکەم

سێیەم: زمان و ریتمی شێعریی

لە دەقە کۆنەکاندا، سەرنجێکی ئەوتۆ بە جوانکاریی ئەدەبیی نەدراوە. ئاهەنگ قورس و قەڵسە. دەق لە خزمەت مەبەست و ویستە. بەهرەی ئەدەبی و وردەکاری هونەریی پێوە نادیارە :

برۆ دەروێش لوۆ سەیروٚ وەڵاتۆ
نەنیشتۆ هیچ وولاٚتێونە، نەساتم
لوۆ ژیوار مەبوو شێتوو نیشاتیٚ
نیشاتیٚ شێونانش عەیش و نیشاتم
نیشاتۆ کاکە بارۆمی خڵنۆ
خەمێش بەرگم، پەژارەش بۆ خەلاٚتم

بەڵام لە شێعرە تازەکاندا، ئەو رەوتە پێچەوانە دەبێتەوە و رەوتی ئەدەب و بۆنی بوونی شێعر، دێنە بەرچاو.بایەخە ئەدەبیەکان دێنە بەرسەرنج و زەوق و بەهرەی خاوەن دەق، بە سیمای شێعرەکانەوە، بە دەنگە. ئاهەنگ، رەوان و هەست ناسک و لەزەت بەخشە:

ئەریٚ رەندەکەم، ئەریٚ رەندەکەم
ئەریٚ هەی نازار شۆخی رەندەکەم
ئەریٚ نازەنین دڵ پەسەندەکەم
تۆ هەر ئەو خواجەو من ئەو بەندەکەم
تۆ خۆ شەرتت کەرد، بەینەت دارەکەم
واتت هەرتۆنی تاسەر یارەکەم

یان: پارچە شێعرەکانی هارە سەختەنی و یاشێخ سنعانم و نەورۆز گوڵ خێزان و ...

چوارەم : نوکتەیەک بە سیمای شێعرەکانی سەیدییەوە دیارە کە ئاماژە بە خاڵێکی گرنگ ئەکات. خاڵێک کە جاڕدەری ئەوەیە کە خاوەنی دەقە کۆنەکان، نە مەلایە و نە قورئانیشی خوێندوە. لە حاڵێکدا بە پێی زۆربەی سەرچاوەکان، سەیدی هەورامی مەلا و عالمی دینی بووە :

تۆنی حەیات و نەفەسم   ساسیٚ مەنا کەرا کەسم

کەلامولاٚو بابۆیم قەسەم   من هەر ئێدٚەم گوفتارەنی

شاعیر لێرەدا سوێند بەو قورئانە ئەخوات کە لە سینگی باوکی دایە. دیارە بەپێی عورف ، ئەگەر کەسێک بوٚخۆی قورئانی خوێندبیٚ، سوێند بەو قورئانە ئەخوات کە لە سنگی خۆیدایە، نەک ئەوەی کە لە سنگی دیترانە!! ئەمەش خاڵێکی بەرچاوە بۆ بەدیار خستنی جیاوازی کەسێتی خاوەن دەقە کۆن و نوێکان.

پێنجەم :کەئەلێم لەوانەیە سەیدی بەیازێکی دەس کەوتبیٚ کە شێعری شاعرێکی سەردەمی کۆنتری لیٚ نووسرابێتەوە، یەک لە فاکتەکانم ئەو شپرزیە بەرچاوەسە کە بە سیمای شێعرەکانەوە دیارە. بە جۆرێک کە بە جاران لە یەک فەردیشدا، لە هاوچەشنی کۆن و نوێی یەک وشە کەڵک وەرگیراوە:

نەژیڤانۆ، مەژیڤۆ بیٚ <u>تە</u> ساتیٚ   حەیاتەمنی حەیاتەمنی حەیاتم

نیا پەی <u>تۆ</u> قەرار و ژیوو تالاٚ   بەرێنی شەکەرم، قەندم، نەباتم

وەک دیارە نموونە وشەی کۆن و نویٚ لەم دوو بەیتە شێعرەدا بە روونی دیارن. بە تایبەت کە وشەی «تە» و «تۆ» بە شوێن یەکدا هاتوون.پێم وایە ئەگەر شاعیٚری ئەم بەیتانە زۆر کۆن بوایە وشەی «تۆی» بەکار نەدەبرد.

نموونەی ئەم جۆرە کارانە لە شێعرەکاندا زۆرە. بۆ نموونە:

{ زیٚل و دلٚ ـــــ من و ئەز ــــ ئاشک و عاشق ـــــ قەس و وەس ـــــ ریۆن و ریٚحان ـــــ } ئەم کارە واپیشان ئەدات سەیدی

کەڵکەڵەی ئەوەی لەسەردا بوە کە جارو بار لاسایی شێعرە کۆنەکان بکاتەوە.

لەوانەیە سەیدی لەبەر هۆگریی زۆر، ئەو شێعرانەی لە گەل شێعرەکانی خۆیدا نووسیبێتەوە ، کە نادیار بوونی شاعیر و شەرحنەدانی، بوەتە هۆی ئەو لێڵییە.

هەرچەند ئاشکرایە کە لە هەرشوێنێکدا، شاعیر هەوڵیدابێ لە وشە کۆنەکان کەلکوەربگرێ، لە رەوانی و جوانی هونەریی شێعرەکە کەمبوەتەوە و دەسکاری بەئەنقەست، بە ئاشکرا هاوار ئەکات.

لە برینەوەی ئەم تەوەرەدا و بە پێی فاکتەکانی نێو دەقەکان، تروسکەیەک دەخەمە سەر ژینگەی سەیدی. ئەمەش لەو بنەماوە سەرچاوە دەگرێ کە دەنگۆیەک بوەتە هەڵا لەسەر دەربڕکردنی باوەڕی ناتەبا سەبارەت بە شوێنی لەدایک بوون و ژیانی سەیدی هەورامی. لای هەندێ باوەڕی دەربڕکراو، سەیدی لە دەوروبەری رەزاو،لەدایکبووە.کەچی هەندێ تر، شوێنی لە دایکبوونی ئەو بە خانەگای دەڤەری پاوە ئەزانن. هەربەو جۆرە، لەسەر شوێن ژیان و حەساوگەی تاهەتاییشی جیاوازی هەیە.

ئەوەی کە سەیدی لە کوێ لە دایکبووبێ، گرنگیەکەی بەسەر حەزلێکردن و هەڵبژاردنی خۆیدا، بارسەنگ نابێت. ئەگەر سەیری بەرهەمەکانی سەیدی بکەین، نەخشەی جوگرافیایەکی بەرتەسک و کورتوولە ئەبینین کە بەجاران لە شێعرەکانی سەیدیدا، دووپاتبوەتەوە.ئەو دەڤەرانەی کە وەک شوێن ناو، لە شێعرەکانی سەیدیدا، هاتوون، لە پەنجەکانی دەست ناترازێن : { هەورامان (مەبەست شاری هەورانی تەختە)، سەرووپیری، ژیوار، کێوی ئەودالان، کۆسالان، کاوە، پێرڕۆستەم و بە دەگمەنیش لەم جوگرافیایەدا پێتراز ئەبێت و ناوی چەند شوێن ناوی دوورەدەست وەک: لەیلاخ ،زرێبار، شیراز، شام، هیندووستان و ...}ئەبات. کە دیارە ژینگەی بەحەزی خۆی لە چەند گوندوکوێستان کە لە خولخولاکەیەکدا، دێنە

خەریتە، ناترازێت. ژیوار ـ سەرووپیری و هەورامانی تەخت.گرنگ ئەوەیە خۆشەویستی ئەو گوندانە لە دەروونی شاعێردا نەهادینە بوەتەوە و لە تاڤگەی شێعرەکانیەوە سەرڕێژیکردوە.

ـ ئەز (ئۆرۆمۆن) مەکانم بێ و وڵاتم
(سەروو پیری) خوای گێرەن خەڵاتم
ـ لوۆ (ژیوار) مەبوو شێتوو نیشاتێ
نیشاتێ شێونانش عەیش و نیشاتم
ـ (پیررۆستەم) وێران، کەس نیەن تێش دا
وێرانیش مدۆ جەرگم بە نێش دا
ـ رڵفێت گرنجوو خاوەنێ، سەرلوولەنێ سیاوەنێ
چنووروو راگاو(کاوەنێ)، کەمەندە یا شامارەنێ
ـ وەختەن سارێژ بۆ خاترشان جە داخ
لەت بینان وەعەزم گوڵگەشتی لەیلاخ
ـ کاتێت زانا گێرەم قارە پێسەو مووسای عەسام شارە
(ژیوارم) کەرد (زرێبارە) نیشات ئەر بەی توۆم پەی نارە

خاڵی بەرچاو ئەوەیە کە لە سەرجەم بەرهەمەکاندا، چ ئاماژەیەک بە شوێن ناوێکی دەڤەری پاوە، کە بە باوەڕی هەندێ بیردەربڕی هێژا، بە شوێنی لە دلیکبوونی سەیدی ئەزانن، نەکراوە. بێ ئەوەی من بمەوێ ئەو باوەڕە، رەتبکەمەوە، پرسیارێکم لا هرووژاوە. سەردەمی منداڵی پڕبیرەوەری ورۆنە. یادەکانی سەردەمی زارۆکی قەد نایەنە فەرامۆشی و ناحەزیی. ئاخۆ چۆنە مامۆستای ناسک خەیاڵ، چ ئاماژەیەک بە شوێن ناوێکی دەڤەری زایینی خۆی ناکات؟ ئاخۆ بە چ کوێستان و هەوارگەیەکی ئەو دەڤەرەدا نەگەڕاوە و لە سەرچاوەی کەوسەری٨ هۆڵی ئاوی نەنۆشاوە و تەنانەت کاووکەمەری شاهۆ نەگەڕاوە؟ یان چ هۆکارێکی ترە کە سەیدی لە ژیوار بەولاوە پاتراز ناکات و چاو لە جوانییەکانی ئەو دەڤەرە خەملێوە دەقووجێنێ؟!!

هەرچەند هەنووکە مەزاری سەیدی هەورامی لە گوندی ژیـوارە و سـاڵی ١٣٧٢ کوچی هەتاوی، بۆ خۆم سەردانمکردوە و دەفتەرێکی بیرەوەریـشم بە سەرەوە دانا، تا هەرکەس سەردانی مەزارەکـەی ئـەکات، بـیرەوەری خۆیی تێدا بنووسێتەوە. ئاخۆ ئەو دەفتەرە هاتبێتە پاراستن یان ئەویش بە دەردی سەدان دەفتەری پڕ لە شێعر و نووسینی تری ئێمە چووبێ؟

(شیـــوازی شێـــعریی)

الف- زمان:

زمان، لای سەیدی خراوەتە بەرسەرنج. بایەخێکی ئـەوتۆی دراوەتێ کـە بگرە لە بایەخاندنەکەی زمانێلانی٥ هاوچەرخ، کەم بەهاترنەبێت.شـاعر تێکۆشاوە بە دەس بردنە نێو زمان، لە چەند سووچێکەوە بێتـە کـردار و لەم رەهەندەدا، شـێوازێکی خۆسـاز، بنـەڕەتبنێت. هەرچـەند بـە پێـی شرۆڤەکردن و پۆلێنکاری، دێتە سـەلماندن کـە لـە سـەردەمی سـەیدی هەورامیدا، هێشتا بایەخی ئەوتۆ بە زمان وەک خودی زمـان نـەدراوە و پتر زمـان لـە پێنـاو مەبەسـت و ناوەرۆکـدا هاتۆتـە گۆڕەپـان . ئـەم بۆچوونەش بە سیمای دەقەکانی کوردی و فارسییەوە، پتر دیارە. بـەلاّم سەیدی، بگرە لەبەر تایبەتمەندییەکانی زاری هـەورامی، کەوتۆتـە نێـو بازنـەی زمـان و بـە پێـی سـەردەم، زۆر بـە کاریگـەری و جەختـەوە ، خستوویەتە بەر سـەرنج.بگـرە یـەک لـەو جیاوازییانـە کـە لـە نێـو بەرهەمەکانی وی و بێسارانی و وەلی دێوانە و مەولەوی و ... بەرچاوە، هەر ئەم سەرنجدان بە زمانە بێت. دستکاریکردنی زمان لای سـەیدی، لـە چەند گۆشە کرداریێکەوە دێتە بـزاف، کـە ئامـاژە پێکردنیـان، باسـەکە فاکتمەندتر دەکات:

١ـ لە فەردەکاندا، بە تێکەڵکردنی وشەی زمانە جیاوازەکـان هەسـتاوە. بەم کارەش دەستیداوەتە جۆرێک گەمەی زمانی کە تایبەت بە (سـەیدی)

و پێشتر لەو، نموونەی ئەنجامدانی ئەم کارە،زۆر کەم ڕەنگە.ئەم ئەزموونە، سەرەڕای کاری زمانی، جۆرێک لێک نیزیکخستنەوە و یەکانگیریش بانگهێشتئەکات.جۆرێک هەوڵدانە بۆ دەربڕکردنی ئەو ڕاستییە کە هەروەک چۆن وشەی زمانەکان، ئەتوانن بە یەکگرتن، وشەسازی بکەن و دەربڕی مەبەستبن، هەربەوجۆرەش، مرۆڤانی سەربەزمانەکان، ئەتوانن پێکەوە بژین و بالاپەروەری وبە کۆیلەگەری چ بایەخ و مانایەکی نیە.ئەوەتا مرۆڤەکانیش، هەروەک وشەکان ئەتوانن ببنە مایەی جوانسازی.

ـــ بە لۆتفش مەکەرۆ حەق ئێمە چارە
ئەگەر نا، من خەلاسیم نیٚ چۆ هارە
ـــ شەو و ڕۆ من جە دامان وەرنەذا دەست
بوانام تا جەلاش هەرچیم نە دلٚ هەست
ـــ سەد کە دامەنت وەربی جە دەستم
هەر غولامی تۆم هەرتاکە هەستم
ـــ بە بالینم ئەگەر تۆ بەینە ئەی حوور
مەداروو بیٚ تە تاقەت ، ماگنوو دوور
ـــ دو زلف عەنبەرین پەخشان و ڕۆشن
بەهەم تێکەڵ بیەن چوون سوبح و دەیجوور
ـــ وەش عاشق میکشد چشم سیاهش
بشابانش سیا سورمە کلٚەی توور

وەک دیارە لە بەیتەکاندا، وشەی هەورامی ـ سۆرانی ـ فارسی و عەرەبی، تێکەلاو کراوە.خەرمانێک هاتۆتە بەردەست کە لە هەوڵی چەپکیٚ کولتوور سازێنراوە.

هەرچەند هەوڵدراوە بە جۆرێک وشە فارسی و عەرەبییەکان ئێرەیی بکرێن وڕواڵەتی کوردی وەربگرن.دابەزینی وشە ناکوردییەکان، یان بە واتەیەکیدی، ئەو تێکەلاندنە، لە بایەخ و جوانی دەقەکان کەمناکاتەوە و

نابێته هۆی قەرەتی.بگره توانرابیٚ بەم ئەزموونه، تامبەخشیی، شاباشی شیٚعر بکریٚت.

ب ـــ دەسکاریکردنی زمان و به ئیٚرەییکردنی وشەی بیانی بـویٚری و لیٚهاتوویی شاعیر به دەستکاریکردنی وشه و تەنانەت بەپیٚکهاتەکانــەوه دیار و به هاواره. له هەر شـویٚنیٚک هەسـتی بــه پیٚویـستبوون کـردبیٚ، دریٚغینەکردوه و دەستبەکار بووه.هەولٚەکانیش له پیٚناو رەوانی و ساف و لووسی شیٚعرەکانی بوه. جار و باریش له ژیٚر پیٚویستی کیٚـشدا بــەو کاره هەستاوه. بۆ نموونه پیٚکهاتی : جه خوای تەرسه، واتــه لــه خــودا بترسه، به قتکردنی «ج» توانراوه بکریٚته خاوەن تایبەتی جیاواز.(خوای تەرسه).که هاوزا سورانیەکه دەبیٚته: (خودا بترسه). که هەمان مانــا لـــه خودا بترسەی لیٚ هەلٚدەکرووشیٚنریٚ. بەلاٚم به تایبەتمەنـدی ئــەدەبی و کرداری شاعیٚرانەوه.

ـ قارم کەرد، که به مانا سـۆرانییەکه « قــارم کــرد»ە، پیٚکهاتەیەکـه بـۆ دەربڕکردنی هەستی تۆران و ناحەزی و ناڕەزایی. سەیدی بــه تیٚکـدانی ئەم پیٚکهاته، توانیویه بەرەو وشەشکیٚنی و دەستکاریکردنی زمان هەنگاو بهاویٚ.

کاتیٚت زا گیٚرەم قاره پیٚسەو مووسای عەسام شاره

که له بری «قارم کەرد»، ئەلٚیٚت:«گیٚرەم قاره». یان له بری ئەوی بیٚــژیٚت: «عەسام شانا»، ئیٚژیٚت:«عەسام شاره».

له زۆر شویٚنیشدا هەولٚـدراوه وشــه بیانییــەکان ئیٚرەیــی بکــریٚن و بــه وەرگرتنی قالٚبی ئیٚرەیی، بخزیٚنه نیٚو هەمانــەی وشــەی کــوردی و لـــه خزمەت دەولٚەمەندیی زمانی کوردیدابن.

ـ ملک الموت، ئەو فریشته گیانکیٚشەیه که له دەق و کولتــووری دینیــدا، به جاران ئاماژەپیٚکراوه. لای سەیدی دەبیٚته: مەلٚکەمووت. که بەم کاره، سەرەڕای خزمەت به زمان، جۆریٚک تارۆز، له پیٚناو ناڕەزایی شاعیٚرانه، دیٚته بریسکانەوه.

ـ به قیام.(رویٚ من مەشـغوولٚ بـە قیـامم بیٚ.) ئـەو وشـەیە لـە بـری پێکهاتەی « خەریکی قیـام کـردن بـووم»، دابـەزیوە. کـە رۆخـسارێکی شاعێرانەی بە خۆوە گرتوە.

ـ بڕۆسان: (وەختیٚ بڕۆسان گـولاٚن هـەزار رەنـگ)، وشـەی بڕۆسـان، وشەیەکی دەستکردی سـەیدییە. ماناکـەی سـەوزبوون یـان روویـیـدنی فارسییە. ئەم وشەیە لە رسکانی سۆرانی گیراوە و بە شێوازی هـەورامی قالٚبرێژکراوە . بەم کارە توانراوە وشەیەکی جوان پێشکەش بـە زمـانی کوردی بکرێت.

ج ـ هارمونی وشە و دەنگ:

چنینی پیت، وشە و دەنگ، لە زۆربەی بەرهەمەکانی سەیدیدا، بانگـچڕی مۆسیقایەکی تایبەت و زەریفکاری تەلاری شێعرییە. لە چەپکیٚ شـێعری شاعردا، دابەزینی پیت، وشە و دەنگ، ئەوپەڕی خزمەت بـە هـارمۆنی و مۆسیقا، دەکات. تنراویی ئەم پیتانە، بـە جۆرێـکە کـە لەنجەیـەک لـە مۆسیقای شێعردا ئەخاتە گەڕ کـە ئەبـێتە هـۆی لاواندنـەوەی هەسـتی بەردەنگ. هەرچەند ئەم شێوازە پێـشتر لـە لایـەن هەنـدیٚ شـاعیرەوە بەرسەرنج بوە، بەلاٚم لای سـەیدی دەبـێتە خـاوەن دۆخـێکی تایبـەت و بەرجەستە، کە سەمفۆنیایەک لە هەستنەوازی دێتە زڕاندنەوە:

ـ بینایی دیدەم شای سۆسەن خالاٚن

ئی دەستەبەستەی مەستی گولاٚلاٚن

کە لە نێو فەردی دووەمدا، دووپاتبوونەوەی پیتەکانی{ هـ ـ س ـ ت ـ ی، لەگەل وشەکانی: دەستە ـ بەستە ـ مەست و دەنگـەکانی : دەس + تـە ـ بەس+تە ـ مەس +تی} جۆرێک هارمۆنی و مۆسیقای تایبـەت پـێکدێنن کە سەرنج راکێشە.

هەروەها لە فەردی:

هارەی هەراسان هەردەی هەردەگێلٚ

وەس دەور دە نە وێت چوون دێوانەی وێلٚ

که دووپاتبوونەوە و دامـەزرانی پیتـەکانی{هـ+ا+ر+هـ} بوونەتـە هـۆی رسکانی ریتمی دەنگ.

یان:

وەشەن خرپەی پای پۆل رەندانش

وەشەن شیرین خاو سای سەهەندانش

وشەکانی{ خرپە ـ پا ـ پۆل ـ + دەنگەکانی خر+پە ـ پا+پۆل و پیتەکانی : خ ـ ر ـ پ }، جۆرێک ئاهەنگی رەوان دەسازێنن کە لەزەت بە هەسـت و زەین دەبەخشێ.

تایبەتیەکی هارمونی سازیی لە شێعری سـەیدیدا بـەدیارە کـە ئـەکرێ بێژین سەیدیانەیە:

بینایی دیدەم شای سۆسەن خاڵان

ئی دەستە بەستەی مەستی گوڵاڵان

کە دەست و بەسـت و مەسـت، لـە یـەک نیوفـەردا، مۆسیقاسـازیەکی شاعێرانە وەگۆ دێنێ.

تەنخوای دوو دیدەی رەمەد رەسیدە

درێغ من بیام دوو هەزار دیدە

گونجاندنی دوو دیدە لە نیوفەردی یەکەم و هێنانەوەی هەمانچەشن لـە نیوفەردی دووەم، بەڵام قەراردانی «هەزار» لە نێو ئـەو دوانـەدا، بوەتـە هۆی رەنگدانەوەی مووسیقایەکی تایبەت.

یان:

وەلێ گشت مایەی نوور بەیا چێشان

تا سێر کەردام سەیر باڵای تۆ پێشان

چین چنی وشەکانی «سێر» و «سەیر»، بەڵام بە مابەینی «کـەردام» واتـە دانانی وشەیەک لە نێوانی دوو وشەی هـاودەنگ و تـەبا، لەونـێک لـە

مۆسیقا وەگۆ دێنێ کە سەرنجبەرە. ئەم تایبەتییە بە جاران لە دەقەکانی سەیدی هەورامیدا دووپاتبوەتەوە:

خێزا شوعلەی نوور وەختێ هۆرێزا
بە خێزیاییش رەستاخێز خێزا

یان:

تا گەردوون گەردی من نەدۆ بە باد
قیبلەم نمەشۆم هەرگیز تۆم جە یاد

کە سەرەڕای « گەردوون و گەرد»، دابەزینی لە شوێن یەکی « دۆ لە نەدۆ، شۆ لە نمەشۆ، تۆلە تۆم»دا، ئاهەنگبارانی شعری سەیدی لە ئاسمانی حەزدا، بە خوڕتردەکات.

ئەکرێ بێتە گوتن کە مۆسیقا و ریتمی شێعریی سەیدی، لە زۆر شوێندا گرێبەستی سۆز و عاتیفەی شاعێرە و لەگەل ناوەرۆکی پڕهەستاویی دەقدا تەبا و بەساز و یەک هێڵە.

بۆ وێنە ئەوکات شاعێر ئەیهەوێت چەپکە گوڵ بە ئازیزێکی پێشکەشبکات تا بێتە سەلماندنی هەستی خۆش ویستنی ئەو، بە روونی وەها چڕینێک بە نەرمی و دڵنەوازی وەپەیڤ دێت:

بینایی دیدەم شای سۆسەن خاڵان
ئی دەستە بەستەی مەستی گوڵاڵان
بگێرە جە دەس ئی کەم تاڵەوە
بنیەش بەو گونای موشکین خاڵەوە ...

ئەو کات دەکۆشێ تا حاڵەتی خیتابی بەخۆوە بگرێ و لە داخوڕیندا، لە بەهەڵەبوون، هارە وەئاگا بێنێتەوە کە بە زیادی بە نازی لەیل بەحەزەو بەناهەق هێندە نازکێشیدەکات، مۆسیقاش رەوتی سوار و زاڵ و ئاگاکەرەوە، بە خۆوە دەگرێ:

هارەی هەراسان هەردەی هەردەگێڵ
وەس دەور دە نە وێت چوون دێوانەی وێڵ

ئانە شیرینەن دڵبەر دڵستان
دڵ چێت مەسانۆ بە مەکروو داستان
بە بەین و بەقاش هیچ مەبە خەڕە
جەفاش سەد بارەن، وەفاش یەک زەڕە
چەنی کەس تاسەر هەرگیز یار نیەن
یاری ساحیب شەرت، وەفادار نیەن
سەرنجدان بە زۆربەی دەقەکان، هاوتەبایی ویست و هەست و مۆسیقا لەگەل عاتیفەی شاعر، شێلراوو هاوزا، وەدەنگ٦ دێنێ.
د: کێش
سەرەڕای بە دەقکردن و هەوڵ بۆ برەوپێدانی کێشی خۆماڵی کوردی، چەند تایبەتمەندی لە ئاست کێش، لە دەقەکانی سەیدیدا بەرچاون:
الف: دەرچوون لە کێشی دەبڕگەیی (٥+٥) و تاقیکردنەوەی جۆری دیکە هەر لە گۆڕپانی کێشی خۆماڵیدا،بۆ نموونە کێشی ٨ و ١٢ و تەنانەت ١٦ بڕگەیی، لە فەردەکان‌دا.بۆنموونە:
١ـ کێشی دەبڕگەیی ٥+٥
وەر عەزمت کوشتەی دڵەی مەجنوون خوون
رەزای دڵـــــی من چـــــەنی رەزای تـــــۆن
یان:
سەیدی پەرێ عەشق چوون قەیسی سانی
مەردەیش وەشتەرەن جە زیندەگانی

٢ـ کێشی خۆماڵی ٨ بڕگەیی ٤+٤، کە ئەم کێشە خۆماڵیە، بە تایبەت لە گۆرانی جەماوەردا، بەگەڕە.

کاتێت زانا گێرەم قارە	پێسەو مووسای عەسام شارە
ژیوارم کەرد زریبارە	نیشات ئەر بەی تۆم پەی نارە

٣ـ کێشی هەجایی ١٦ بڕگەیی ٨+٨یان ٤+٤+٤+٤

ئەر من گنیێم چەملەم چەمێش،چی ناننە وەرێنیێ خەمێش
شەربەت وەرێنیێ چا دەمێش، ویێم خاس کەرێنیێ چار خویێم
ب ـ دەرچوون لە کێشی خۆمـالّی و کەڵکەڵـەی تاقیکردنـەوەی کێـشی عورووزی عەرەبی :
نە گولّ مەندەن جە گولّزارا نە بولبول
مەدۆ بولبول بە کاپۆڵدا پەریێ گولّ

یان:
شەرابوو عەشقوو تۆ ساف و زولاڵ
بە لەزەت وەش بنۆشای توند و تاڵ
هەرکام لـەو دوو فـەردە کـە لـە دوو پارچەشـێعری جیـا هاتوونەتـە دەسچنکردن، سەربە بەحرێکی تایبەت لە کێشی عورووزی عـەرەبین کـە لە ڕێگەی ئەدەبی فارسی و ئـەدەبی عەرەبییـەوە، گەیـشتوونەتە نێـو هەمانەی هزر و زەینی سەیدی هەورامی.هەرچەند ئەزموونکاری سـەیدی هەورامی ناقۆڵایی کێشی عەرەبی بە بەژنی شـێعری کـوردی گۆرانـەوە، بەرجەستەیە و ئەمەش بگرە هۆکاری سەرەکی شـاعیرێکی وەک سـەیدی هەورامی بووبێت، تا لەسەر ئـەو ڕێبـازە نەجـەختێنیێ و زۆر پێـداگری لەسەر نەکات و لێی بکشێتەوە. ئەگینا ئاشنایەتی سەیدی لەگەل کێـشی عەرەبی بە دیارە و دەقەکانیش جاڕدەری ئەوەن کە بە کردار بوونی ئـەو کێشە لە لایەن شاعیرەوە ئاماژە بەو ڕاستیە ئەکات کە ئەزمـــوونکاریی شاعیر لە پێناو تاقیکردنەوەدا بوە و درێژەپێنەدانیشی هەر لەو پێناوەدا دێتەبەرچاو.
نەک هەر سەیدی، بەڵکو شاعیرانی پاش سەیدیش،(مەبەست شاعـیرانی بەرجەستە و ناودارە)، لـە قوتابخانـەی گۆرانەکانـدا، تـوخنی کێـشی عورووز نەکەوتوون و زۆر ژیرانە و مەنـدْ، بـە تێگەیـشتن و ئـەزموون

وەرگرتن لەکردارەکانی سەیدی، بەلای کێشی عەرەبیدا نەچوونە و کێشی خۆماڵی هەجاییان پاراستوە.

هـ: پێکهات و ئیماژی نوێ و سەرنجبەر

لە تایبەتییەکانی شێعری سەیدی، خستنە بەردەستی چەپکێ ئیماژ و وێنە و پێکهاتی نەسواو و تایبەت بە شاعێرە کە بوونەتە هۆکارێکی بەرجەستە لەپێناو ملکیەتی و جوانکاری، لە دەقەکاندا.

وەختێ پامەنیان وەباڵای کەمەر
نەخاکی پاشان گوڵاں مەنیان سەر

لەم فەردەدا و لە تەوەرەی بەرباسدا، چەند هونەرکاریی سەرنجبەر، دیار و قوتن. پێکهاتی باڵای کەمەر، کەوەک ویەنەیەکی وەستاو دێتە بەر چاو، وێنەزمانیەکی جوانە کە بە کەڵکوەرگرتن لە باڵا بۆ بەدیارخستنی قەوارە،کارێکی شاعێرانەیە. بە تایبەت کە باڵا بۆ وەسفی قەوارەی مرۆڤ دێتە گوتن. هەروەها دابەزاندنی وشەناوی« کەمەر» بۆ ناوی کێو، کارێکی بەرچاوە.بە باوەڕی من لە پێکهاتەدا، لەو هونەرەی کە ئەم ڕو بە «جینشینی» دێتە وەسف، ئەوپەڕی کەڵکوەرگیراوە.لەناو چەپکێ وشەی هەبوو بۆ هاوتایی «باڵا»، ئەم وشەیە جێگیربووە و هەروەهاش بۆ کەمەر.کەواتە هاتنی ئەم دوو وشەیە لەخۆوە و هەڕمەکی نەبووە وئاماژە بۆ زەکا و خاوەن بەهرەیەکی بەهرەمەند لە هونەر و زەکای شێعری ئەکات.

بە هەمان شێوە سەرجەم فەردەکەش، کە خاوەن وێنەی بە جمە و سینەماییە، لە خۆیدا جوان و شاعێرانەیە و لە خەیاڵێکی پڕبەهرەوە سەرچاوەیبەستوە.

ئەڵێت : کاتێک کیژۆڵە نازدارەکان کە بۆ کوێستان هاتوون، پێ دەنێن بەسەر باڵای گوڵەکاندا، گوڵاں، لەبری زیزبوون و دڵگیریی و ناسزا پێگوتن، سەری ڕێزیان بۆدائەنوێنن و لەبەردەمیاندا دەچەمێنەوە.

کەواتە خەمینەوە و لاربوونەوەی گوڵ و گیای ترت و ناسکی کەمەر، نەخەتای پێشێلکردن لە لایەن کچانەوە، بەڵکوو ئەرکی رێزگرتن و سەردانەواندن لە لایەن گوڵەکانەوەیە.
لە هەڵکڕینی لێکدانەوەیەکی‌تر لەم تەوەرەدا، ئەکرێ بێژین کە گوڵان کە خاک بوون لە ئاست تۆزی پێی کچانەوە دێنە چەمینەوە و کرنۆشبردن. کە هێمایەکە بۆ خۆ بەکەمزانی گوڵان لە ئاست خاکی پێی کچان. لێرەش لە شەڕی نێوان دوو جوانیدا، جوانی گوڵ و جوانی کیژ، پشکیل دەکەوێتە دەست کیژ و گوڵ دەبێتە کڕنوشبەری بەرپێی کچان.
عەجەب بادەن، عەجەب هەورەن، عەجەب وەشت
چ خاس خاس نم مەدۆ سارا و دەر و دەشت
لەم فەردەدا، تۆفان و بۆرانێکی ترسێنەر و زەبەند دێتە وەسف.وێنەیەکی ترسناک و قورس. گێڕانەوەی واقعێکی رووداو، بە یاریدەی چەند وشەی دەسچنکراو، بەجۆرێک کە گوزارشت لەو رووداوە دەکەن. دووپاتبوونەوەی چەندجارەی وشەی «عەجەب» بە سامناکی رووداوەکە چەندجارە دەکاتەوە. دابەزینی ئەم وشەیە، نەک تەنیا لە جوانی بەرهەمەکە،ناقرتێنێ و نابێتە هۆی قەڵسی و ناحەزی، بە پێچەوانەوە، هۆکاری بەسامی و قورسی روداوەکەشە و مایەی هونەرکاری ئەدەبییە.ئەگەر شاعێرێکی کەم ئەزموون و کەم بەهرە بە وەها کارێک هەستایە، لەوانەبوو ببوایەتە مایەی شێوێنەری و ناهونەری.
هاتنی پێکهاتی نم مەدۆ، کە وێنەیەکی تایبەت ئەخاتە بەرسەرنج. دیارە لە کاتی باراندا، ئەوە ئاسمانە کە بەسەر زەویدا دەخرۆشێ و بارانی بەسەردا دەبارێنێ. کەچی سەیدی لەم وەسفە سینەماییە ترسێنەرەدا، دەڵێ کە زەویش (نم) ئەدات. واتە ئەویش ئاوی لێدەتەقێ. کە ئەمە لە خۆیدا، ئاماژەیە هەم بە گرانی و توندیی تۆفان و هەم بیرخەرەوەی حەکایەتی تۆفانەکەی نووحە، کە گوایە هێندە قورسبووە، تەنانەت لە دڵی زەویشەوە ئاو دەرپەڕیوە.

لەگەڵ ئەوەشدا، هەڵبژاردنی پێکهاتی ناسکی «نم مەدۆ» لە نێوگرم وهۆڕی، ئەو تۆفانە دەگمەنە، جۆرێک کرداری شاعیرانەیە، کە نەتەنیا نابێتە هۆی نزمکردنەوەی بە گوژمی تۆفانەکە، بەڵکوو جۆرێک ناسکیش دێنێتە نێو وێنەکانەوە. گرنگ ئەوەیە ئەم کارە دژبەرە، لە رەوتی وێنەکاریی پڕجووڵە و تۆفانی بوونی کەش و هەواکەش کەمناکاتەوە.

هەبوونیٚ چەپکیٚ هاوشێوەیتر لە دەقەکانی سەیدیدا، ئەخوازن تا بەردەنگی چالاک، بەگوڕ و وزەیەکیترەوە، لەسەر بەرهەمەکانی تێڕامانی هەبێت.

(شاخەی سوبح ـ نەورۆزی بازوو ـ کۆی زووخاوـ قیمەی جەرگ ـ تێخی عەفوـ سەرمایەی ئەفسوون ـ پەردەی ناز و ...) .

چەپکیٚ وێنەی پڕجموجووڵ و نەوەستاوو سینەمایی لە جوانکاریەکانی سەیدی هەورامین . وەک:

بالأی ویٚم پەخشان بالأش بکەردام

داخم نەمەندا، ئەوسا بمەردام

سەیدی لەبری پێکهاتی« بە یەکگەیشتن، دەسەملانکردن، ماچکردن و ...» لە پێکهاتێکی نویٚ ، ناسک ، شاعیرانە و زەین هەژێن، کەڵکوەردەگریٚ، کە بالأی خوٚ پەخشانی بالأ دولبەرکردنە!.

دوو لیموٚی وەشبوٚش تەرحی شەمامە

جمەجمشانە نە یەخەی جامە

وێناندنی وێنەی جوان، بە جوانکردنێکی چەند هێندە، لە کارە ئەفسووناویەکانی سەیدی هەورامییە. وەک ئەم وێنە جوان و دلڕفێنە کە دەبێتە هۆی جوانترکردنی جوانییەکانی ئافرەت. خاڵێکی بەرچاو لەم وێنەسازیەدا ئەوەیە کە شاعیر وێنەکان دەگوازێتەوە بوٚ وێنەسازیی بالأیین. ئەو ناڵێت مەمکی یار بە تەرحی شەمامە لە یەخەی جامەکەیەوە لەرە لەریانە، بەڵکوو پێچێک بە وێنەسازیەکە ئەدات و ئەڵێت دوو لیمۆی یار بە تەرحی شەمامە لە نێو جامەکەیدا جمەجمیانە.

ئەمەش بەردەنگ چالاکدەکاتەوە بۆ ئەوەی خۆی لە کاربدات و بگاتە ئەو ئەنجامەی کە دوو لیمۆ، هەمان دوو مەمکی یارن. کە بەم هونەرکاری و پێچاندنە، ئەز دەڵێم وێنەسازیی بالآیین.ئەم زاراوەیەشم لە رەوانشناسی بە قەرز هێناوە و لە دەقی ئەدەبیدا گونجاندوومە.

د: خیتابی پارادۆکسیانە

لە هەندێ دەقدا خیتاب، یان جارجارەش وێنە و دیمەنی دژیەک دابەزیون، کە لە دیاردە جوانەکانی شێعری سەیدین. وەک:

ئەر ژیرنی شێتە، بگنە نەڕای عەشق ...

لێرە و لە خیتابێکی دژانەی هاوکاتدا، لە هەردوو وەسفی ژیر و شێت کەڵکبراوە و بەجۆرێکی جوان لە بندەستی یەکدا، دابەزیون.

ئەڵێت: ئەگەر ژیری ئەی شێتە، بکەوە سەر رێگەی خۆشەویستی

یان: پێکهاتەی تێغی عەفو لەم شێعرەدا:

هەرچەند گوناهکار گوناش فیشتەرەن

تێغی عەفوی تۆ بەڕاو تێژتەرەن

ئاساییە کە لە حاڵەتی ئاساییدا، تێغ بۆ بڕین و کوشتنە، کەچی لێرەدا، لەگەل لێبوردن، دیارە لێبوردنیش بانگەشەی لێخۆشبوون و لێبوردن و چاکسازییە. کۆکردنەوەی ئەو دوو دژە، بۆ یەک مەبەست، کارێکی لەبەرچاوە.

لەم فەردەشدا، دژبەریەکی بەرچاو دەبینرێ کە بگرە وەسوەسەی ئەوەش بخاتە بەر سەرنج کە وەک خەسارێک،لێکبدرێتەوە و بێتە شرۆڤەکردن:

نە گوڵ مەندەن جە گوڵزارا نە بولبول

مەدۆ بولبول بە کاپۆڵدا پەرێ گوڵ

کە لە نیو فەردی یەکەمدا، ئەوترێت: لە گوڵزارەکاندا، نە گوڵ ماوە و نە بولبول، کە چی لە نیو فەردی دووەمدا، دەوترێت: بولبول بۆ نەمانی گوڵ بە کاپۆڵی خۆیدا، دەکێشێت. مەعلووم نیە لەو گوڵجارەدا کە گوڵ و

بولبول، به فەوتاوی و نەماویی هاتوونەتە وەسف، ئەو بولبولانـە، لـە کوێوە هاتوون کە بۆ گوڵ کەوتوونەتە شیوەن و هەرا؟!

و: سەمای وشە

بایەخدان بە وشە و دەنگ، وەک دوو لە بوون رسکێنی زمان،کـە سـارتر واتەنی، بەدیار دەکەوێ کە شاعیر روانگەیەکی ئامرازویستی بـۆ زمـان نیە و بە جـاران لــە کـرداری شـاعیرانەدا، وشـە، وەک شـت«ئـامراز» دەقۆزێتەوەو بایەخیئەداتێ، و بەم کارەشی لە روانگەی سواوی نیـشانە بوونی وشە و زمان پاتراز ئەکات.

هەرچەند لەوانەیە شاعیر لە سەردەمی خۆیدا و بە پێی دۆخی تایبـەت، رۆحیشی ئاگاداری وەها روانگـە و تیۆریـەک نەبووبـێت،بەڵام نــەوەی هاوچەرخیش مافی رەوای خۆیەتی بە پـێی سـەردەمی خـۆی بکەوێـتە شرۆڤەی بەرهەمەکانی ئەوسایی و لــە تیۆریـە هــەبوەکانی هەنووکـە کەڵک وەربگرێت. لە وەها روانگەیەکەوە، ئەکرێ وەها شرۆڤەیەکیـشمان لە دەقەکانی سەیدی هەبێت. هەرچەند بە باوەڕی من، ئەو بایەخـانە بـە بەرهەمەکانەوە دەبریسکێنەوە و بوونی خۆیان جاڕ ئەدەن. ئەمەش بـۆ خاوەنیەتی بەهرە و زەکای شێعری لای شاعێر دەگەڕێتەوە.

هەر ئەوەیە کە لە شێعرەکانی سەیدیدا، بەجاران هەست بــەوە ئەکرێـت کە وشە، وەک خۆی و لەبەر بوونی خۆی دابەزیوە و بایەخـێنراوە. بـە تایبەت لە چەپکێ پێکهاتدا.

نەک هەرئەوە، بەڵکوو لە ئیماژ و پێکهاتەکاندا، هەست ئەکرێت وشەکان دەستیانگرتوە و خەریکی سەما و هەڵپەڕکێن.

ـ وەختی شاخەی سوبح ئەو گرۆی رەندان
کۆی کلاڤ نەدۆش موشکین کەمەندان
ـ وەشەن خرپەی پای پۆل رەندانش
وەشەن، شیرین خاو سای سەهەندانش

هەر لەو دوو فەردەدا { شاخی سوبح ، گرۆی رەند ، کۆی کڵاف ، خرپـەی پا ، پۆل رەند ، سای سەهەند و ...} کە هەرکامەو بۆخۆیان بیرخەرەوەی چەپکێ تایبەتمەندی و بوونی بەدیارن و چین چین جوانی جـارِ ئـەدەن، کە مەحزووزی و حەسانەوەی بەردەنگی بەدواوەیە و بەردەنگ بۆ خـۆی دەتوانێ بە پێی ئاست و جۆری زەین پڕیی خۆی تایبەتمەندی و ویـستی لێ هەڵکرێنێ و لە رەهەندی تەداعیدا، بێتە گەمەی داهێنەرانە.

پول والری، لە سەر ئەوباوەڕیە کە لە شێعردا، وشە، هەڵدەپـەڕێ و لـە پەخشاندا، خاوەن رەوتی ئاساییە.

لە زۆر بەرهەمی سەیدیشدا، بەردەنگ هەستئەکات وشەکان لە حاڵـەتی ئاسـایی بـەدەر و بـەخۆوەگری حاڵەتـێکی تایبـەت و نائاسـایی و نائاشنان:

ـ هارەی هەراسان هەردەی هەردەگێڵ

وەس دەور دە نەوێت چوون دێوانەی وێڵ

ـ بینایی دیدەم شای سۆسەن خاڵان

ئی دەستە بەستەی مەستی گوڵاڵان

لەم وشانەدا هەستئەکرێت وەشەکان جـەمیانگرتوە و غـەرقی حاڵـەتی جەزبە و سەمان. چەند گونجاوە ئـەو بۆچـوونەی سـارتر کـە ئەڵـێت: وشەی شاعێرانە، بۆ خۆی دونیایەکی بچووکی شێعرە. هەر وەها جەخت ئەکاتەوە کە وشە لای خەڵکی ئاسـایی لـینی و دەسـتەمۆیە، بـەڵام لای شاعێر، وەحشی و بەرەڵا. لای شاعـێر، وشـەکان، شـتە سرۆشـتییەکان نین، هەروەک گیا و درەخت بەسەر زەویە سەوز دەبن و دەخەملن.٧

جیاواز بوونی دونیا و مەبەستی زۆر وشەی نێو شێعرەکانی سـەیدیش، بـە خـۆوەگری وەهـا قەوارەیـەکن و لـە وەهـا رەهەندێـکەوە دێـنە پۆلێنکاریی.

وێناندن، لە دوو هێڵی ئاسۆیی و ئەستوونیدا:

زەیـن و خـەیاڵ، لـە پـێناو بونیادنـانی جوانکـاریی و زەریفـی لـە وێنەسـازیدا،لە دوو هـێڵی ئاسـۆیی و ئەسـتوونی، دێـنە ئافرانـدن. شاعێر،بە یاریدەی زەکاو و بەهرەی شاعێرانە وبە ئاگـایی لـە چـەند و چـوونی ئـامرازە هونەرسـازەکان،بەرهەم و دەق، دێنـێتە دونیـای بوون.هەرچەند هەرکام لەو دوو هێڵە،خاوەن گەڕی تایبەت و سیماسـاز لە دۆخی جوانکاری هونەرین،بـەڵام لای هەنـدێ رەخنـەگرو توێـژەری ئەدەبی، هێڵی ئەستوونی خاوەن گرنگایەتی پترە و تەشـک و قـەوارەی دەق، دێنێتە دیاریکردن. بۆ نموونە، حەمەڕەزا شـەفیعی کەدکـەنی، لـە کتێبی«صور خیال در شعر فارسی»دا ئەڵێت: « ئەگەر بمانەوێ لـە سـەر هەرکام لەم دوو هێڵە،لە دۆخی خەیاڵدا، قسانبکەین، دەبـێ باوەڕبکـەین کە بەشی هەرەزۆری بایەخدان بە دەقی ئەدەبی، بە لای هێڵی ئەسـتوونی و تەشکی گشتی دەقەوەیە کە لە بینای شێعردا خاوەن گەڕی سـەرەکی و بنەمایین»٩

بەڵام ئەدەبی ئەوساییی کوردی(شـێعر)، هـەروەک هـی دەراوسـێکانی (ئەدەبی فارسی و ئەدەبی عەرەبی)،ئاوری کەمتری بـەو گرنگییـە داوە و لە سەر هێڵی ئەستوونی قسەیەکی ئەوتۆی بۆ کردن نیـە.ئەمـەش نـەک تەنیا لە ئـەدەبی کـوردی، بـەڵکوو وەک وتـرا بـۆ شـێعری فارسـی و عەرەبیش دەگەڕتەوە کە دوو لە سەرچاوەکانی موتـاڵا و خوێـندنەوەی خوێندەوارانی کورد بوون.

دوکتـور حەمـەرەزا شـەفیعی کەدکـەنی و دوکتـور عەبدولحۆسـەین زەڕینکووب، لە(صورخیال در شـعر فارسـی و شـعربی دروغ شـعر بی نقاب)، لەسـەر ئـەو قەناعەتـەن کـە لـە ئـەدەبی کلاسـیکی فارسـیدا، بایەخێکی ئەوتۆ بە هێڵی ئەستوونی نەدراوە و شاعێران پتـر لـە هـێڵی ئاسۆیی دا هاتوونەتە هەوڵ و کردار.

شەوقی، وەک یەک لە هەڵبژێنەرانی ئەدەبی عـەرەبی ، سـەبارەت بـە بایەخدان بە هێڵی ئەستوونی لە شێعری عەرەبیدا، بۆچوونی نائەرێـنی

هەیە و لای وایە ئەم هێڵە، بـۆ بایەخپـێدان، نەکەوتۆتــە بەرسـەرنج و کاری لەسەرنەکراوە.

ئەو ئەڵێت: « راستییەکەی ئەمەیە کە قەسـیدەی عــەرەبی، یــەکانگیریی گشتی، تا ئەم سەردەمەی ئێمەش نەناسیوە. بگرە هۆکارەکەی ئەوە بـێت کە شاعـێرانی ئـێمە، لــە سـەدەکانی ناوەڕاسـتدا، شـێعری سـەردەمی نەفامییان کردبوو بە سەرمەشق و لە شێعری سەردەمی نەفامیشدا، ئـەم یەکانگیرییە بە هیچ جۆرێک بوونی نیە. قەسـیدەی سـەردەمی نــەفامی هاوشێوەیی تەواوی لە گەل کەش و هەوای (بیابان)دا هەیە کـە هــەموو شت لەبەر دەگرێ»١٠

شەفیعی کەدکەنیش لای وایە: بەرکورتی هـێڵی ئەسـتوونی خــەیاڵ لای شاعێرانی فارس، تــا رادەیــەک بـۆ قــەوارە و قــاڵبی شـێعری ئــەوان ئەگەڕێتەوە کە رووبەرێکی بەرفراوان لــە جوانکاریـدا بـۆ خەیاڵانـدنی ئەوان ناکاتەوە ١١

وەک راستییەک، شێعری کـوردی بەتایبــەت زاری گـۆران، کــە بەسـەر ئەدەبی ئەوساینی کوردیدا زاڵبووە، لــەم قەرەتییــە بــەدەر نیــە و لــەو گۆڕەپانەدا بایەخێکی ئەوتۆ بە هێڵی ئەستوونی نەدراوە. هەرچەند نابێ بێتە فەرامۆشکردن کە ئەم بڕیارە بە پـێی بایــەخ و را هەنووکەییــەکان دێتە دەنگ و چ مەرج نیە کە شاعێرانی ئەوسـاش هــەر وەک هەنووکــە بیریان کردبێتەوە، یان بایــەخی ئــەدەبیان هێنابـێتە بــەین. لــە گــەل ئەوەشدا، نابێ ئەو بۆچوونە وەک مۆتڵــەق بـێتە فــەرزکردن، چــوونکە ئەکرێ بەجۆرێک ئەو رەنگدانەوەیە، هەرچەند کرچ و کاڵ، بە شـێعرێکی وەک شێعری هۆرمۆزگانەوە هەڵکڕێنرێ.١٢

بە پێچەوانەی هێڵی ئەستوونی، هەوڵەکان لە هێڵی ئاسۆییدا خراونەتــە گەڕ و خڕ بوونەتەوە.وێنەکان بە شێوەیەکی تاک و تەریک دابــەزیون و لــە پارچــە شـێعرەکاندا ریزکــراون. ئـەم رەوتی بایەخــدان بــە هــێڵی ئاسۆییە، بە گوژمەوە لە شێعری کلاسیکی کوردی، هەر لــە هورمۆزگــان

تا دەقەکانی قوتابخانەی یارسی و بێسارانی و مەولەوی و نالی و مەحوی و ... هاتۆتە کردار.

ئەمەش بوەتە هۆ تا وشە و وێنە، لە پارچە شێعرەکاندا، بە تنراوی و پێک پەیوەست، دانەبەزن و ئەو رەوتە ترنجراوی فەردەکان بکرێت کە لە راستەی هێڵی ئاسۆییدایە. ئەمەش بوەتە هۆ تا هەرکام لە فەردەکان، بۆخۆیان پارچە شێعرێک بن و مانای سەربەخۆ بە خۆوە بگرن. بە واتەیەکی تر، لە نێو پارچە شێعرەکاندا، فەردەکان خاوەن سنووری سەربەخۆن و فدراڵییەکی ئەدەبی بەرقەرارە. هەرکام لە فەردەکان خاوەن جوانکاریی هونەری و مانا و مەبەستی تایبەتن و بە تەنێش دێنە پەیڤ. بە جۆرێک کە لە زۆربەی هەرە زۆری دەقەکاندا، قتکردن و لابردنی یەک لە فەردەکان، زیان بە قەوارەی شعر ناگەیەنێت و نابێتە هۆی قەرەتی.

هەر چەند شێعری سەیدی هەورامیش لەو بازنەیە بەدەر نیە و بە شێوەیەکی گوژماوی نایێتە ترازان، بەڵام لێکدانەوە و هەڵپرژێواندنی بەرهەمەکانی، ئەو راستییە دەرئەخەن کە ئەزموونکاری ئەدەبی و وێنەسازی خەیاڵی لە چوارچێوەی فەردەکاندا هاتۆتە ئەکتیڤ و لە زۆربەی فەردەکاندا، وێنە و ئیماژی جوان و شاعرانە بە دیارن:

ـ ئاهووی سەیادش قیمە کەرد بە تێخ
لاشە و جەرگ و دڵ، پێکاوە بە سێخ

ـ تا پێچیای بە قەید بەندی دامەوە
تەن بە ئێش و دەرد، زوخوو زامەوە

ـ بە ناڵە و گریان چوون ئازیز مەردە
پەی چێش رێزانی، دەروون پی دەردە

ـ بە سافی جەمین وێنەی جامی جەم
باڵا چوون سەرو، گوڵ باخچەی ئێرەم

ـ خێزا شوعلەی نوور وەختێ هورێزا
به خزیاییش ڕەستاخێز خێزا
ـ سوراحی لەبرێز، ساغر ئامادەن
وەختی نۆشای مەین، خاتران شادەن
ـ شۆخەن، وەش تەرحەن، بەرزەن، بوڵەندەن
سەرمایەی ئەفسوون، هەم جادوو بەندەن
ـ پەردەی ناز جەڕووش بدەر بە لاوە
بۆسە دەر بە قەوس قەمەر سیماوە
چین چین دەستەی زۆڵف خەم وەردەی جەمین
پەرچین نەدەوران گوڵ باغچەی جەمین

سەرەڕای جەختی چڕ لە سەر خاوەن بەهرەیی شاعێر لە هێڵی ئاسۆییدا، ئەکرێ گۆشەسەرنجێکیش زۆم بکرێتە سەرهێڵی ئەستوونی.بەتایبەت کە لە هێڵی ئەستوونیدا پێکبەندی تەشک و ناوەرۆک، کە بەرەنجامی سۆز و عاتیفە و خاوەن بەهرە بوونن، دەسمایەی جۆرێک جمەی زەین، بەرەو دەربڕکردنی مەبەستێکی تایبەت، دیاریئەکەن. هەربۆیە چەپکێ لە پارچە شێعرەکانی سەیدی، بەدەر لە تایبەتمەندی « فەردەکان » ، بە گشتی خاوەن پەیامی عاتیفی و جۆرێک بسۆزی و هاوتەبایی عاتیفی، بە سەر ڕۆح و حەزی بەردەنگەوە پەروەردە ئەکەن. بۆ نموونە لە پارچە شێعری {هارە سەختەنیدا}، سەرجەمی وێنە و ئیماژەکان، لە خزمەت جاڕدانی بێوەفایی «یار»دان. یان لە پارچە شێعری « دڵ ناڵانشەن»، جۆرێک حەسرەتی پڕعاتیفە ، بۆ هەبوە ویەردەکان دەخرێتەروو. هەروەها پارچە شێعرەکانی { دڵە شەیدای مەست ـــــ دڵە یاد کەرە ـــــ چوون کۆی عەودالان و...}، بە جۆرێک جڤین بەرەو بەردەست خستنی مانا و مەبەستێکی سەرەکی ، لە بزاڤدایە و لە کۆتاییدا هاوپەیوەندی و سۆزناکی عاتیفی لای بەردەنگ دێتە پەروەردەبوون.

هەرچەند نابێ فەرامۆشبکەین کە شێعری کلاسیکی کوردی، بە گشتی لـە هێڵی ئەستوونیدا خاوەن بەهرەیەکی دەوڵەمەند نیە. لە گـەل ئەوەشـدا نابێ چاو لە و سووچە شک گرانە بنووقێنین کە ئەکرێ لـەو پێنـاوەدا زەقبکرێنەوە.

فرانە (ئێغراق)
شبلی نەعمانی ئەڵێت: بەو پێیە کە شاعێر خاوەن هەستێکی بەهێزتر لە دیترانە، هەموو شت کاریگەری پتری لە سەر دادەنێ. ئەویش لـە رێـگەی بەرهەمە شێعریەکانییەوە ئەم کاریگەرییە ئاودیوی ئێمە ئەکات.١٣
« بـوون و رووداو و حاڵـەت »، لـە لایـەن مرۆڤـەوە کراونەتـە خـاوەن ئاییرەیەکی١٤ تایبەت. ئاییـرەیەک کە بە زەبەندی سرۆشتی دەنوێنێ و لەبەر هۆکارە سرۆشـتییەکان چەسـپاوە.ئـەوەتا مـرۆڤیش هـەر بـەو پـێودانگە دیـاریکراوە، مامەڵـەیان لەگـەل دەکـات و لەسـەریان دێـتە لێکدانەوە. بەڵام شاعێر، نەعمانی واتەنی، خاوەن هەست و عاتیفەیەکی بەهێزتر و بەسۆزتر لە دیتران و مرۆڤـی ئاسـاییە. ئـەوەتا بـە جـاران لەگەل رووبەروو بوون لە گەل ئەو دیاردە و حاڵـەت و رووداوانـە، لـە ئایـێرەی پـێوەر دێـتە لادان و هەستپـێکردن و دیـتن و لـێکدانەوەی بەجۆرێکی تر دێتەبوون. یەک لە دیاردە جوانیبەخـشەکانی شـێعریش، هەر ئـەم تایبەتییـە شاعـێرانەیە. بۆیـە بـە ناهـەق نـەیانگوتوە کـە جوانترین شێعر، درۆترینیانە.
شاعێر هەوڵئەدات بازنە بەزێن و رەها لە مەزەنە و ئاییرە پـێوەرەکان، ببینێ و وەگێرێ و پیشانبداتەوە. تاڵ، یان شیرین. مردوو، یان زینـدوو. جوان، یان قەڵس و ...
ئەمەش بۆ ئەو ئاشووب و هەرایە دەگەرێتەوە کە سۆز و عاتیفە و زەینی شاعێر دادەگرێ. ئەوەتا لە شێعری شاعردا، خۆش ویستن و قینکـردن و

تاریفـدان و وێـرانکردن و بونیادنانــەوە، بــە مەزەنــەی شاعــێر دێــتە پەیڤ.بۆیە لە شێعردا، بانگچڕی نا ئاوێرەیی بۆ هینەکانی پێوەر، ئاسایـــی و لـــەرەوت بـــەرەو بەزاندنـــی پـــێوەرەکانـــی تایبـــەت و دەستەمـۆی ئاپۆرە و جڤات دایە.

سەیدی هەورامیش، وەک شاعێرێکی ناسک خەیاڵ و خاوەن زەکا، لە سەر ئەو جوانکارییە دێتە گۆڕەپانی ئەزموونکاری و لە زۆر شوێندا، روو لە هونەری فرانەیی ئەکات و شاعێرانە پێوەی دەخەریکێ.

وێنەکاری:

خێزا شوعلەی نوور وەختێ هورێزا
بە خێزیاییش قیامەت خێزا

ئاوات و خوزگا:

تەنخوای دوو دیدەی رەمەد رەسیدە
درێغ من بیام دوو هەزار دیدە

سرۆشت و دیاردەکانی:

عەجەب بادەن، عەجەب هەورەن، عەجەب وەشت
چ خاس خاس نم مەدۆ سارا و دەر و دەشت

ئێش و حەسرەت:

جەستەم مەسۆچۆ بە وێنەی کۆی توور
مەبوو بە قەقنەس چەرمەییم بۆ توور

تاریفدان:

یا هەفت ئەودالان دڵ پاکی دڵ ساف
نامتان مەشهوورەن جە قاف تا بە قاف
ـ بەسافی جەمین وێنەی جامی جەم
بالاّ چوون سەرو گوڵ خونچەی ئێرەم

ئەبینین لەو فەردانەدا و لە زۆری تریشدا، لە سەر هونەری فرانەیی، شاعێر هاتۆتە ئەزموونکاری شاعێرانە. ئەگەر تازەکار، یان ناشارەزاییەک بەو کارە هەستابا، لەوانەیە وێرانیکردبان. شەفیعی کەدکەنی، لە سەر ئەو باوەڕەیە: کاتێ فرانەیی لە لایەن کەسانی کەم هاز و بێ ئەزموونەوە بێتە کردار، نغرۆکردنی بە دواوەیە.بەڵام سەیدی، شبلی نەعمانی واتەنی، شتە مەحاڵەکان بە جۆرێک پراکتیک ئەکات کە ئاسایی و سرۆشتی دێنەبەرچاو. ئەمەش بۆ زەکا و هێزی خەیاڵ و شاعێرانەیی خاوەن بەرهەم دەگەڕێتەوە.

نەک بە تەنێ لە فەردەکاندا، بەڵکوو لە پارچە شێعرەکانیشدا، مامەڵەیەکی هاوشێوە لە گەل فرانەیی ئەکرێت. ئەم ڕەوتە نەریتە کولتووریەکانیش دەگرێتەوە. بۆ نموونە دۆعای شەڕ کردن:

ـ دڵە زووخاڵ بای، دڵە زووخاڵ بای

به ئاهی قوڕەت بە کۆی زووخاڵ بای

کەسایەتێنی (تەشخیص)

لە شێعردا، یەک لە جوانکاریەکانی خەیاڵ کەسایەتێنیە. واتە کەسێتی بەخشین بە ناکەس. دیتنی بەرچاو، یان بەرزەین، بەدەر لە باوە عورفیەکان و بازنەکانی پێوەر. ئەم ڕەوتە وەک بەشێکی دیار لە شێوازی سەیدیدا بەرەنگە. هەرچەند ئەم هونەرە لە ڕەوتی ئەدەبی، بە تایبەت لە ئەدەبی فارسی و عەرەبی و کوردی، کە بۆ سەیدی وەک دایەن بوونە، بەردەوام و خاوەن بەهرە و بەرهەمە. ئەوەتا لای سەیدیش فەرامۆشنەکراوە و خەیاڵی شاعێر بەردەوام لە پەروەراندنیدا بووە.لای سەیدی، بێ گیان، نەبینراو و نادیارەکانیش بەرسەرنجن و وەک بە خەسڵەتە مرۆڤانەکان مامەڵەیان لەگەل دەکرێت. بە هێزی خەیاڵ و خولقاندنی زەینی خاوەن زەکا و پەروەردەکراو، گیانیان پێدەبەخشرێ و وزە و جووڵە و هێزیان پێدەدەرێ.

نابێ ئەو راستییەش فەرامۆشبکەین کە ئەگەر لە چاوی سەیدییەوە برژێینە سروشت، سروشت و شتەکانی، کەیلی جوولە و تەکان و هەست دەبینین، بە جۆرێک کە هاوارچی ژیان و رۆحن.
ئەزموونەکانی سەیدی هەورامی ئەو وتە بە نرخەی کرووچەمان وەبیر دەهێننەوە کە ئەڵێت: سروشت لەئاست هونەردا گێلە و ئەگەر مرۆڤ نەیخاتە دوان، لێلێکی تەواوە.١٥
ئەوەتا سەیدیش لە دیاردە سروشتییە کەڕ و کاس و پرسەوتەکان، پڕ هەستی و پڕتەکانی و پڕجووڵەییمان دەخاتە بەرچاو.هارە، سەنگی هەوار، کێوی عەودالان و کۆسالان، گوڵ و شەماڵ و سەگ وخەم و ...
حەمەڕەزا شەفیعی کەدکەنی، لە کتێبی (صورخیال در شعر فارسی)دا ئەڵێت: کەسێنی، بەخشینی سیفەتی مرۆڤانیە، بە تایبەت هەستی مرۆڤانی بە شتە زەینیەکان. ئیسلاحە گشتییەکان و رۆژەڤەنامرۆڤانیەکان ، وەیان شتە بێگیانەکانیتر.١٦
سەیدی کە ئەڕژێتە نێو شتەکان، بە پێی هەستی دەروونی ــــ کاتیی خۆی مامەڵەیان لەگەل ئەکات. ئەیانگرییێنێ، هەڵیانئەپەڕەێنێ، گیانیان پێدەبەخشێ، ئەیانمرێنێ ،بەنرخیانئەکات ، سووکیانئەکات،پاسیان پێدەکات،بیرەوەریان پێدەگێڕێتەوە و ...
ئەوانەش کە دەبنە خاوەن سیفەتی بەشەری، هەبووی نادیار و دیاری بێگیان و حاڵەت و وەرز و کات دەگرێنەوە.بۆ نموونە، بەرد، هەبوویەکی بێگیانە. بەڵام لای سەیدی هێندە زیندوو و گیاندارە کە بگرە زۆرێک لە مرۆڤەکانیش نەتوانن ببنە خاوەن رۆحیات و هەستێکی بەوشێوەیە. ورد بوونەوە لەم پارچە هەڵبەستە زیاتر وەها روانگەیەک بە رەواتر دەکات:

سەنگی هەواران، سەنگی هەواران
سەنگی سیاڕەنگ کۆنە هەواران
جای بەزمی رەندان، نیشانگەی یاران

تەختی خاڵخاڵان نازک نازداران
جەزەڵ مەزانوو سوفید سەنگەنی
ئێستە سەبەب چێش سیارەنگەنی؟
کۆن عەیش و نیشات نەووەهارانت
کۆن ئاهووی رەندان پۆل نازارانت؟
سەرخار چوون تۆ کوێی؟ عەنبەر بۆشان بێ
دایم ئامۆشۆ وەلای تۆشان بێ
ئێستە جای ئەوان چۆڵەن، وێرانی
ئەحواڵی ئەوان تۆ چێش مەزانی؟
ساکە ئێدێ شنەفت سەنگی سیارەنگ
بە ئاهوو ناڵە لێم ئاما بە دەنگ:
ئەحواڵی دەردم دێوانەی بێ هۆش
مەر نمەزانی چی بیم سیاپۆش؟!
ئەوسا من هامڕاز خاڵ قەتاران بێم
تەکیەگای رەندان پۆل نازران بێم
رەنگم سفیدبێ چوون رەنگی کافوور
شەوقی جەمینم دیار بێ جە دوور
ناگاه پەی تەقدیر چەرخی پڕ ستەم
ئێمە و نازاران جیا کەرد جە هەم
ئیسە نە پام هەن بلووشان وەشۆن
نە وێم مزانوو ماواشان چکۆن!

فەلەک ئەر زانێش چێش ئامان پێمان
دووری نازدارا نەرمانێ پێمان
کەرداش دووچاری دووری و جیایی
نیاش بە دڵدا داخی سیایی

ئی داخ هەر پەی من تا رۆی رەستاخێز
چوون هیجرانی یار گرتەنەم بەڕێز
ئاییری هیجران کەوتەن نە جەرگم
سیاوش کەردەن سەرتاپای بەرگم
چی کۆرەی ئایر من نەجۆشانەن
جە سینەی سەیدی سیاوپۆشانەن؟!

سەیدی لەم پارچە هەلبەستەدا، سەرەڕای گیان پێبەخشین، هەست و عاتیفەش دەبەخشێ و لە بەرد عاشقێکی سەوداسەری دوور لە یاری هیجرانزەدە، وەدەنگ دێنێ. بە جۆرێک کە سۆز و عاتیفەی بەردەنگ وە سۆ دێنێ و دەیبزوێنێ.

ئەو شتانەی لای سەیدی دەبنە خاوەن سیفەتی بەشەری، نایەکجۆر و ناتەبان. بۆ وێنە روەکی و حەیوان و حاڵەت و وەرز و با و ... دەگرنەوە.

گوڵ، لە خیلقەتی خەیاڵی سەیدیدا، دەبێتە خاوەن هەست و عاتیفە:

بۆ وێنە، پارچە شێعرەکانی: سەوڵی بادبەردە و سوورەهەراڵە.کە لە هەرکامەیان چەند فەرد دەخرێتە بەردەست و دەکرێ خوێنەر بۆ خوێندنەوەی سەرجەم ئەو دوو پارچە شێعرە، لاپەڕەکانی ئەم بەرهەمە بەسەر بکاتەوە.

سەوڵی بادبەردە:
وات جە دیدەی بەد من پێم نەیاوان
خەتای کەس نیەن جە وێمەن تاوان

رۆیێ من مەشغووڵ بە قیامم بێ
سەرمەستی باڵای وەش ئەندامم بێ
من جە وەشی و زەوق، شەماڵ وەپای هەرد
پەی پەی جە قیام بەرگی خەمم بەرد

پێسە مزانام جە رووی دونیاوە
نەمردان چوون من هیچ کەس بە پاوە

سوورەهەراڵە:
نە پای وەرواوان وەختێ من مەوبەر
رەنگەم سەوزەنە نە رووی وەرکەمەر
ئینجا جە ناگا سەیرکەروو جە دوور
دیارەن باڵاو یارەکێم چوون نوور
وەختێو ئا یارێ نزیکەم مەبۆ
لاو سەرەیمەنە تێر سەیرەم کەرۆ
بوێوە وەشە مەگنۆ نە سەرەم
رەنگەم سوورە بۆ زوو بە خاتر جەم

سەگ، وەک حەیوانێکی گیاندار،دەبێتە هاوڕاز و هاوڕێ. هاوڕێیەتییەک باشتر و پڕسیفەتتر لە زۆربەی مرۆڤەکان.لەم شێعرەدا، دەبینین کە زۆر سیفەتی سەگانە، بە جۆرێک ئێغراقێنراون کە لە سەگ گیانداریێکی خەیاڵی و وەهمی ، یان پاڵەوانێکی ئەفسانەیی دێتە پیشاندان:

وات ئەی پاسەبان سیای خەیمەی یار
ئێشکچی شەوگار نەدەورەی دیوار
چەرخچی شەوان ، رۆ نە دەر و دەشت
بەبری شێرشکار پەرێ ئاهوو چەشت

پوڵنگان ئەوسا فکری تۆشان کەرد
حەساری کۆشان پەرێ وێشان کەرد
نەعرەتەی دەنگت هەر کۆ مەیاوا
مەنزڵانی چۆڵ مەکەردش ئاوا

بای شەماڵ، وەک هەبوویەکی نابەرچاو، لە بەر سەرنجی پڕخەیاڵی شاعێردا، دەبێتە گیاندار و هاودەرد . هەرچەند بای شەماڵ بە جاران لای شاعێرانی دیکە کەوتۆتە بەرسەرنج و بۆژە کراوە، بەڵام لای سەیدی، حاڵەتێکی تایبەتی هەیە:

یەک شەو بای شەماڵ وەر جە سوب سەحەر
بەدەوان وەلای قیبلەم گوزەر کەر
وەلێ لوانت بەی تەور بە دەو بۆ
شۆ وەلای شیرین هێمای نە خەو بۆ
پەردەی ناز جە رووش بدەر وەلاوە
بۆسە دەر بە قورس قەمەر سیماوە
چین چین دەستەی زوڵف خەم وەردەی جەمین
پەرچین نە دەوران گوڵ باخچەی جەمین
مازە پەشێویان بەڕووش وە هەم دا
نەک پێوار بۆ مانگ نە دڵی تەم دا
چوون نووری ئیمان نەڕووش مەدرۆشۆ
با زۆڵماتی کوفر ئیمان نەپۆشۆ
وەختێ بای شەماڵ پەڕەندەی تیژ رەو
شیرین دیدە مەست هورمێزۆ جە خەو
جەو دەم بە ئیکرام وەنەش سەلام کەر
عەرزو حاڵی من، پەنەش تەمام کەر ....

حاڵەت، بۆ نموونە خەم، ئەو شتە ئنتزاعی و نادیارەیە کە لای سەیدی دەبێتە گیاندارێکی خاوەن عاتیفە و برادەری گیانی بە گیانی شاعیر:

من و خەم پێوە گرتەنما برایی
نە خەم چێمە، نەمن چاڎیم هەن جیایی

ورد بوونەوە لە بەرهەمەکانی سەیدی، بە تایبەت لەم ڕەهەندەدا، هەڵمانئەنێت تا لە ڕوانگەیەکی کرووچە ئاساوە بێژین: بوونەکان و شتەکان چین ، ئەگەر مرۆڤ (شاعیر) نەیاندوێنیٚ و نەیانخاتە سەر ڕەوڕەوەی ژیان و گەردوون؟!

چەمکی ئەوین و زەکای سەیدی:

ئەوین، زەریایەکی بەرین و پڕشەپۆلە.زەریایەک کە زۆر وشەی بەحەز و داستانی پڕسەمەرە و کارەساتی سەرنجبەری لێبوەتەوە. وزەی لە بن نەهاتووی ئەوین، هێندە پڕتەکان و خاوەن بەهرە و جمەزایە، کە لە بیرەوەریدا بنجبەست و لە ژیاندا، چاوگە و بنەماسازی بوون و مانەوەی مرۆڤە. ئەوەتا زۆر بەسەرهاتی (هەبوو، یان خەیاڵاویی) بەهەمیشەیی و تاهەتایی کردووە. زۆر داستان و حیکایەتی، وەک بەشێک لە حەز و دڵەخورپەی بەردەنگ، تومارکردوە و نەوە بە نەوە و

وەچ بە وەچ، رای‌گوێزانـدوە و وەک بەشـێک لــە ناخودئاگـای گـشتیی لێکردوە: خوسرەوو شیرین، وامق و عوزرا، مەم و زین، مەژنوون ولەیلا، شەم و پەروانە و ...، ئەو وەچزایانەن کە بەگشتی بوونە و لــە ملکیــەتی زەمەن و زمان، ترازاون و بازنــەکانی کـەس و ئــەتنیک و جوگرافیایــان پساندوە و دەربازی بەردەنگی هەرلایی بوونەتەوە.

لە بەرهەمی (ئەگەربڵێم گشتێنەی شاعیراندا، رەنگە دووچــاری فرانــەیی نەبووبێتم)، بە خەستی بە رەنگی و بنجبەستی ئەوین، بەرچاوو خــاوەن گەڕ و بوونە. بەهرەیەکی بە وزەیە کە زۆر شاکاری ئەدەبی پێشکەش بـە بەرەی مرۆڤ وزەینی بە هەست کردوە. زۆر ئاخ و حەسرەت و ئۆخــەی و ئۆخژنی بە دوای خۆیـدا راکێـشاوە و وەک شـەرابی تاسـە، لــە پێکـی وشەوە، نۆشاوی بەردەنگی کردوون و خەیاڵ و هەست و سۆزی پێ پاراو داونەتەوە. ئەوەتا ئەگەر بوترێ دەقی شـێعر بێ سۆسـکەی عەشـق، چ بابردەڵەیەکی رەنج بەخەسار نیە و ناتوانێ ببێتە لانکەی زۆر شـاکاری جیهانی، واتەیەکی بەخەسار دەربڕنەکراوە.

نابێ بێتە کەتماندن کە خۆشەویستی، بە رەهەندەکانییەوە، بەشێکە لــە واقع و هــەبووی ژیــان. بەشـێک لــە بـوون و حــەزی تــاک و جڤـات. هرووژمێکە کەرۆژانە لە گەل هێڕش و ئاسەوارەکانیدا بەرەوڕوو دەبین و هەستیدەکەین و دەیتۆرێنین و دەیخەملێنین . شاعێران و بەهرەمەنــدانی ئەدەب، بە کەڵکوەرگرتن لەو وزە پڕتەکانــە، حــەز و سۆسـکەی تاسـە، دەخەنە تەڕاتێنی هەڵگۆڕاندن و بە یاریدەی زەکای هونەریی و تــەوژمی خەیاڵ، دەیئەدەبێنن و هونــەراویی دەکــەن.ئەمــەش بـۆ تایبەتمەنــدی بەهرەی هونــەری و ئــەدەبی دەگەڕێتــەوە و بەتایبــەت لای شـاعێرانی خاوەن زەکا، خاوەن گەڕ و خیلقەتــە. شـاعێر بــە دەرککــردنی واقــع و قۆستنەوەی دیاردە و تەکان و ئاسەوارەکانی، لە خیلقەتگەی زەیندا دێتە هەڵگۆڕانــدن و بونیادنــانی دونیایــەکی دیکــە. کـە واتــە شـاعیر بــە دەرککردنی واقع و گۆڕاندنی بە دڵخوازی ویست و خــەیاڵ، دونیایــەکی

فانتازی و ئەرێنی تایبەت بە خۆ بونیاد ئەنێت و پشت لە دونیا سواوەکەی واقع ئەکات. ڕێکاورێک بەو کارە هەڵدەستێ کە لەو دوو بۆچوونەی دوو کەسایەتی جیاوازدا دێتە دەربڕین:

نیتشە دەڵێ: چ هونەرمەندێک بێ واقعیت«هەبوو»، بەرنابات. کامۆش وەدەنگ دێت و دەڵێ: چ هونەرمەندێکیش بێ واقعیت «هەبوو»، ناتوانێ هەوڵی خۆی بە ئاکام بگەیەنێ.١٧

شێعر ئەو دونیا ئەفسووناویەیە کە پۆشش و رووبەند بەسەر ڕوومەتی جیهانەوە دادەماڵێ و جوانییە رووتە داپۆشراوەکان، دەخاتە بەرسەرنجی بینەر. بازنەکان دەپسێنێ و پاوانەکان دەکاتەوە و بە زەبری وشە و هێزی زمان، نادیارەکان بەرەڵادەکات و جۆرێکیتر لە دونیا پیشانی بەردەنگ ئەدات.

وردبوونەوە لە دونیا عاشقانەکان، هەر لە وەلی دێوانەوە بگرە تا فەرهاد و مەنسووری حەلاج و ...، هاواری بە ڕەوا بوونی ئەو بۆچوونەی

کولریچ ئەکەن کە ئەڵێت: شێعر، رووبەندە ناسراوەکان دادەماڵێ و جوانیە تۆخە شاردراوەکان دەخاتە بەرسەرنج .١٨

چەپک چەپک لە شێعرەکانی سەیدی هەورامیش، هاواری وەها رۆحیاتێکی شاعێرانەن کە بزاڤی بازنە پسێنیان پێوە دیارە:

ـ سەیدی عار نیەن، سەیدی عار نیەن
هەرکەس عاشقەن ناڵەش عار نیەن

یان:

گشت جە من فیشتەر حاڵشان فەنان
داخم هەر ئێدەن هەر پەی من مەنان
گرد جە هامدەردی من حاشا کەران
سا خەڵکان بەیان تەماشا کەران

ئەر ئاشق نەبان یەکسەر مەلا و شێخ
فتوا بۆ سەیدی سەر ببڕان بە تێخ
وزەی خۆشەویستی لە دەروون و خەیاڵی سەیدیدا هێندە بە گوڕەمە کە لە ئاویرەی وشەوە سەرڕێژ ئەکات و ئاوێزانی ژن و سرۆشت و وڵات و ... ئەبێت و لەخۆبردوانە و نەریت تۆرێنانە، دێتە بانگچڕیی. هەرچەند نابێ فەرامۆشبکەین کە شاعیر بینە قاقە و زمانی تەڕی بەشی نادەستەمۆی جەماوەرە و پەیڤەکانی وەک خواست و هینی جڤات دێنە ئەژمار. هاوارەکانی سەیدیش، وەستانەوەیەکی بوێرانەن دژ بە نەریتی داسەپیو بەسەر تاک و کۆی کۆمەڵگادا. هەر بۆیە شاعیر ئەو بوونەوەرەیە کە خاوەن سیفەتی هەبوو و نەبوو، یان دارا و نەدارە. وەک فلۆبیر دەڵێت: لە پیگەی هونەرمەندا، دەبێ شەراب بنۆشی، لەگەل ژندا بجۆشی، لە عەشقدا بکۆشی، لە شەڕدا ببیتە جەنگاوەر و بە شوێن ناوونەنگیشەوە بیت، بەڵام بە مەرجێک نە مەی بخۆیتەوە، نەشرواڵ پیسبیت، تەنانەت نە ببیتە سەربازی بەرەکانی شەڕیش. ١٩
لە گەل هەموو ئەوانەدا، سەیدی، بەر لەوەی شاعر بێت، مرۆڤە. بە تایبەتییە مرۆڤانییەکانەوە. عەشق و خۆشەویستیش بەشێکە لەو تایبەتییانە. تەنانەت عاشقیی کیژۆڵەیەک. بەڵام زیاد لە مرۆڤانی تر، سەیدی، شاعیرە. هەر بۆیە عەشق و شێوازی وەسفە عاشقانەکانیشی دێنە چاولێکردنێکی‌تر.هەربۆیە سەرەڕای خاوەن ماڤی سەیدی بۆ عاشق بوون، شاعیر بوونی، فلۆبیر واتەنی بەهاکان، شاعرانەتر دەشرۆڤێن و دێنە پۆلێنبەندی.یەک لەو بەها بەرزانەش، وەستانەوە دژ بە نەریتی زاڵ، بەڵام ناحەزە و ئاوقەبوونەوەی بەکردەوەی ئەو نەریتە نەخوازەسە.هەر ئەم رەخنەکاریەش، لەخۆیدا جۆرێک رەخنەکاری و شرۆڤەی شاعیرانەیە. بە تایبەت کە لە سەردەمی وەک سەیدیدا، شاعیر وەک رۆشنبیر و رێنما و چاوساق لێکئەدرایەوە و دەهاتە چاوەنواڕی لێکردن. هەرچەند نایێتە حاشاکردن کە شاعیر و هونەرمەند، نە خاوەن

سپاوسانن و نەخاوەن زێڕ و گەنج. تا بە یاریدەی ئەو دوو باڵی دەسەڵاتە، لە کۆمەڵگەدا بێنە گۆڕانکاری. بەڵام ئەوان ئەکریٚ بە کاریگەر بوون بەسەر بۆچوون و هزری دیترانەوە، لە تاکەکاندا، کەشوهەوای گۆڕینی نەریت، بڕەخسێنن. لە وەها روانگەیەکەوە و بە سەرنجدان بە تایبەتییەکانی کۆمەڵگای سەیدی، ئەکریٚ بیژین لە عەشق و پتەواندنی بنەما و روخساری خۆشەویستی، لە وەها هەوڵێکدا بووە.هربرت ماركووزە لەم پێوەندەدا بۆچوونێکی تایبەتی هەس کە ئەکریٚ لە وەها روانگەیەکەوە، هەوڵەکانی زۆرێک لە رێبوارانی گەشەی رۆشنبیری لە سەردەمە جیاوازەکاندا، بێنە بایەخاندن. ئەو ئەڵێت: هونەر، وەک ئاگایی، بەسەر زەینی کەسەوە کاریگەر ئەبێت و دەبێتە هۆی گەشە و ئاگایی ئەوان سەبارەت بە خۆ و بە جیهانەی خۆ.

سەیدی هەورامی ، نەک تەنیا لە بواری خۆشەویستی و بایەخدان بەو وزە ژیناوییە هاتۆتە گوتار، بەڵکوو بە کردەوە دژبەری ئەوانەشی کردوە کە دژ بە بەهاکانی خۆشەویستی جووڵاونەتەوە و بەرنگاریانکردوە.

سەیدی داد جە دەست بەدخوویی رەقیب
نمازۆ دیدار یارش بۆ نەسیب
ئەر سەد ساڵ چەنیش بکەری خاسی
خاسیش هیچ نیەن غەیر جە نارەسی
سەگ پێشەش مدۆی وەفاش پی تەورەن
رەقیب گەنجش دەی پیشەش هەر جەورەن

ئەبینین چۆن هاواری شاعیر بە دەس بەدکاران و دژبەرانی عەشقەوە بەرزە . چوونە ناو شعرەکانی سەیدی ئەو بۆچوونەی (مەنووچهری ئاتەشی)مان وەبیردەخاتەوە کە دەڵێ: شعر منداڵێکی تووش و بەهانەگیرە .٢٠

به خوێندنەوەی دەقەکانیــدا وا دەر ئەکــەوێ کــە لــە زەیــنی ســەیدی، خۆشەویستی ماکەیەکی بنجبەستە و بە جۆرێک شــاعیری ئــەودالکردوە کە سەرگەردانی عەشق و ئەوینە و هەر جار لــە ژێــر کاریگــەری تــاویی دەروون، بە رۆخسارێکەوە شوێنی هەڵدەگرێ و سۆراخیدەکات. گریمــان ئەو رۆخسارە، سیمای کیژۆڵەیەکی ناسک و نازدار بوو یان جوانییــەکی سرۆشت و لەنجەی گوڵێک و داوێنی کوێستانێک، یان ناوچاوی پیرێکی بەرمەغارنشین. گرنگ عەشــقە و خۆشەویــستی کــە لــە گــەل شــاعردا شێلراون و بوونەتە هاوڕێیەکی نــەتۆر لــە یەکــدی. گەمــەی مــەجاز و حەقێقیش، پوولێک ناهێنێ و بەلایەوە جیا لە یەک نین.

تا مەجاز نەبــۆ حەقێق نمەبـــۆ

حەقێق بێ مەجاز تەحقێق نمەبۆ

تێغی عەشق بە جۆرێک دەروونی شاعێری شکافیوەو دڵی لەتار کــردوە، کە وێڕس لە دەرمانکردنی، پــەنا بــۆ ئــەفلاتوون ئــەبات و خوازیــاری چارەی ژانی جەرگبڕی خۆی ئەبێت.حەکیم ، پەی بە دەردەکەی ئــەبات و بۆ دەرمانکاریی، زیاتر لە دوو ڕێگەچارەی پێ شــکنابرێت.وەســڵ، یــان مەرگ».

ئەر بشوون وەلای ئەفلاتــوونی ژێــر

پەی دەوای دەردم ئادْ مـــەوەرۆ گــیر

ماچۆ تۆ بە عەشق سەدپارە جەرگەن

دەوای دەردی تۆ وەسڵەن یا مەرگەن

مەولەوی تاوەگۆزی، کاتێــک دووچــاری وەهــا ژانــەدڵێک ئــەبێت، بــۆ فارغبوون، خوازیاری سێ ڕێگەچارەیە: وەسڵ، مەرگ وەیان تاقەت.

دلکـــەم نمارۆ ساتـــــێ فەراغــەت

خوا سا یا مەرگ یاوەسڵ یا تاقەت

بەڵام سەیدی هەورامی، لەبەر گرفتی توند و ژانی وێڕسکەری دڵ، تــەنیا دوو ڕێگەچارەی لە بەردەم دەمێنێتەوە: وەسڵ، یان مەرگ. کەواتە ڕێگــە

دیکە کە تاقەت و سەبرە، بڕەوی خۆی لە دەسداوە و ناگاریگەرە. ئەمەش ئاماژەیەکە بۆ دەردی گرانی دڵی سەیدی هەورامی.
ئەکریٚ بیٚژین کە موتیڤە عاشقانەکانی سەیدی هەورامی، دڵنشینترین موتیڤەکانی ئەون کە لە دەقەکاندا جیٚگیر بوونە. ئەمەش بۆ جوانخوازی و جوانپەسەندی شاعیر ئەگەڕیٚتەوە کە لە هەر شویٚنیٚک هاتبیٚتە وەسفی جوانییەکان، رازاوەترین ویٚنە و ئیماژی بونیادناوە. بۆ نموونە کاتیٚ وەسفی جوانی ئافرەت ئەکات، لە دیمەنیٚکی پڕجووڵەدا ئەڵیٚت:
دوو لیمۆی وەش بۆش تەرحی شەمامە
جمە جمشانا نە یەخەی جامە
سەیدی حازرە لە ریٚگەی عەشقدا، هەموو بوونی خۆی ببەخشیٚ و تەنانەت گوند و جەماوەرەکەشی بکاتە قوربانی و دووچاری قەهر و غەزەبی دۆعای شەڕیان بکات. ئەگەر بیٚت و ببنە بەرهەڵستی پیٚکگەیشتنی ئەو و خۆشەویستەکەی:
وەختیٚت زانا گیٚرەم قارە   پیٚسەو مووسای عەسام شارە
ژیوارم کەرد زریٚبارە   نیشات ئەربەی تۆم پەی نارە
ئەچمەوە سەر وتەکەی مەنووچهری ئاتەشی کە پیٚشتر هاتە ئاماژاندن . ئەویش بە منداڵی تووش و بەهانەگیر وەسفکردنی شیٚعر بوو. ئەم بەهانەگیری و سەوداسەری و تووشبوونە، بە شیٚعرە عاشقانەکانی سەیدییەوە هاوار ئەکەن.
هەر لە شەڕ لە گەل رەقیب، تا بەهانەگیری لە شیٚعری هارەسەختەنی و بەزریٚبارکردنی ژیوار بە زەبری نزوولە و دۆعای شەڕ.
لە کۆتایی ئەم باسەدا پیٚویست بە ئاماژە پیٚدانە کە روانینی سەیدی بۆ دەورووبەروو دیاردەکان، روانینیٚکی عەشقاوییە. شاعیٚر بە حەزیٚکی پڕ عەشقاوییەوە دەڕژیٚتە دەر و بەردەنگی سەیدی دەنگی ناڵەیەکی پەنگاوەی پڕهاوارە کە بوونی خۆی بە زۆر سیماوە دەدۆزیٚتەوە. لە دەروونیدا، ژانیٚک گیٚنگڵئەدات کە تایبەت بە بەهرە و خووی شاعیٚریەتی

ئەوە. ئاشووبێک لە دڵ و هزریدا بە خرۆشە کە تێگەیشتنی لە لایەن دەور و بەر و دیترانەوە زۆر سانا نیە. ئەو خاوەن ناڵەیەکی بەرزە کە لە لایەن نەریتەوە خراوەتە بەر لۆمە و تانەکاریی. بەڵام رۆحی سەرکەش و شاعێرانە، دەیباوەڕێنێ کە بوونی ئەم ناڵەیە رەوایە، نەک عەیب و عار، کە لەلایەن نەریتەوە خراوەتە پاڵی.ناڵەیەک کە سەرشاری عەشق و ئەوین و خۆشەویستییە. نەک ناڵەی خۆی، بەڵکوو ناڵەی عەشقە کە زار و گەڵووی ئەوی هاوارانـدوە. کە واتە موقەدەسە و مەبارەک. ئیتر چ باک لە لۆمە و مەنحکردنی ناحەزان و نابەدڵانی تێنەگەیشتوو:

سەیدی عار نیەن ، سەیدی عار نیەن
هەر کەس عاشقەن ناڵەش عار نیەن
ئێمەیچ ناڵەمان خۆ بێ کار نیـــەن
کەس جە دەردی کەس ئاگادار نیـەن

(سەیدی و سروشت)

کریشنا مورتی ئەڵێت: «ئەگەر هێزی هەستکردنی سرۆشت لە دەستبدەن، هێزی هەستپێکردنی مرۆڤایەتیتان لە دەستداوە. کە هاتوو چ پەیوەندییەکتان لە گەل سرۆشت نەبێت، لەبەر تەماحی ماڵ و وەرزش و قووت، یان تەنانەت لەبەر خاتری زانست، کۆڵەخووکە ئاوییەکان و نەهەنگەکان و دۆلفینەکان و مرۆڤەکانیش دەکوژن. ئەوکات سرۆشت لێتان دەترسێ و جوانییەکانی خۆیتان لێدەگرێتەوە.»

زۆرێک لە شاعێران، بە تایبەت سەربە بەرەی رۆمانتیک، بە خەستی roovyan لە سروشت کردوە و لە بەرهەکانیاندا، هێناویانەتە خەملاندن و بەرهەمەکانیان پێ خەملاندوە. بەتایبەت لە شێعری هەورامیدا، گەڕی

سرۆشت بە خەستی دیارە. لە شێعرەکانی سەیدیـشدا، رەنگیداوەتـەوە. بە تایبەت جوانییەکانی دەڤەر لە دەقەکاندا قوڵپئەدات. هۆگریی شاعـێر لە گەڵ جوانییەکانی دەڤەری ژینگەی خۆی، بوەتە هۆ، تا بە شـێوەیەکی خەیاڵاوی و فانتازی بە وەسـفیان هەستـێت . وەسـفی کوێـستانەکانی: کوسـاڵان و عـەوداڵان ، ئەوپـەڕی سرۆشـت ویـستی شـاعیرمان بـۆ بەدیارئەخەن.

پێگەی دەوروبەر لە ناواخنی زەینی شاعێردا خاوەن بایەخی بەرچـاوە. لە لایەن خاوەن رایانەوە هاتۆتە لێکدانەوە و باوەڕ پێهێنان کـە شـت و مەکی دەوروبەر، لە کۆبەستی زەینی شاعێردا بـە بایـەخ و بەگـەڕە.بـە تایبەت شت و مەکی سرۆشتی، بە دیاردە و جوانی و هینەکانیەوە.

« وردزورس» لای وایە: شتەکان دەبنە خالقی وشـە و زمـانیش گلێـرەی ئـەو وشـانەیە کـە مـرۆڤ لـە شـتەکانی دەوروبـەر دەیانگرێـت. بـە جەختیشەوە ئەڕوانێتە شتە سرۆشتیەکان. وەک: دار و کێوو گـوڵ و ...، کە دەبنە هۆی رسکان و تەشکبەستی زمانێکی پەرداخ.٢١

بگرە یەک لە هۆکارەکانی سەرکردنە ناو پانتایی سرۆشت و خـووگرتن لە گەڵ جوانییەکانی، وەها هزر و حـەزێک بێـت کـە دنـەی شـاعێرانی کوردی سەر بەلقی گورانی داوە تا بە گوژمـەوە روو بکەنـە ئـەو دونیـا ئەفـسووناوییە. هەرچـەند نـابێ چـاو لـە هەنووکـەی سـەردەمی ئەوشاعێرانە و بە گوڕبوونی هزر و حەزی رومانتیکیانەی ئەو سەردەمە بنووقێنین.

جوانییەکانی سرۆشتی دەڤەر، لـە هۆکارەکـانی دیکـەی ئـەو رەوتـەی شاعێران بوە. بۆ نموونە وەسفەکانی بێسارانی و مەولـەوی. یـان ئـەو وەسـفە جادووییـە کـە مامۆسـتا گـوران لـە سـەفەرەکەیدا (گەشـتی هەورامان) دەیخەملێنێ.. تەنانەت دیاردە سرۆشتەکان هێنـدە دڵـرفێن و پڕحەز بوونە کە مامۆستا بێسارانی خوازیارە کـە مـردیش، گۆڕەکـەی بەرنە پای قەڵوەزانی ئەو سرۆشتە پڕجوانیە:

چراغ ڕەزان بۆ، چـــراغ ڕەزان بۆ
خاس ئێدەن گڵکـۆم نەپای ڕەزان
نزیک وەپرشنگ پای قڵوەزان بۆ
ئامێتەی خاکم وەڵگی خەزان بۆ۲۲

« ئەلیزابت درو» لای وایە شێعرێک لە سەر سرۆشت بدوێ، لــە هــەموو سەردەمەکاندا جێگەی سەرنجی شاعێرانە. ئەگەر چی جۆری ســەرنجەکە بە هۆی بەهرەی کەس و تایبــەتی ســەردەم، جیــاواز و خــاوەن تــوفیر بێت.۲۳

شێعری سەیدی هەورامیش جارەری سەرنجێکی تایبەتــە کــە بــە پێــی بەهرەی کەس و تایبەتی زەمــەن ،بــە سرۆشــت دراوە. بــە تایبــەت لــە لاواندنەوە و وەسفەکاندا.

کوسالاَن وەشەن، کۆسالاَن وەشەن
میرزام سەیری هەرد کوسالاَن وەشەن
تەماشەی جەرگەی گولاَلاَن وەشەن
سەیری سەربەرزان عەودالاَن وەشەن
پەی لانساران خاڵخاڵش وەشەن
وەرواوی شیرین لاپاڵش وەشەن
شنۆی شاخەی ساز شەتاوش وەشەن
ڕۆ بێداریش وەش، شەوخاوش وەشەن
تەماشای نەورۆز خاڵماویش وەشەن
کافووریش، نیلیش، سیاویش وەشەن
چۆپی کۆسالاَن، سەیرانش وەشەن
سەدای قاقبۆی کەبکانش وەشەن
چەخاس جای گەشتەن، عوبوورش وەشەن
بۆی عەتر و عەبیر چنوورش وەشەن
شەوبۆی نازەنین ئەشەد بۆش وەشەن

سارا و دەرو دەشت، کەش و کۆش وەشەن
وەشەن بۆی سۆسەن سەرکلاوانش
وەشەن سەوزی فەرش پای کلاوانش
وەشەن خرپەی پای پۆلی رەندانش
وەشەن شیرین خاو سای سەهەندانش
وەشەن چەنی دۆس رۆ گێڵیش پێدا
وەشەن بیش هامڕاز، شەوان جە جێدا
وەشەن چوون بەهەشت رۆی سەربیساتش
وەشەن، شیرینەن، عەیش و نیشاتش
وەشەن خاس وەشەن سەیری وەهارش
فەسڵی نیسانش، مانگی ئەیارش
پەی کەسێ خاسەن میرزام کۆسالان
چەنی یار کەرۆ سەیری گولالان
هەرکەس چوون سەیدی جە هیجران خەستەن
سەیری کۆسالان کەی ئاوات واستەن

عەودالان
دڵ نالانشەن ، دڵ نالانشەن
هامسەران جە تاو دڵ نالانشەن
زوێریش جە تاو خەیالانشەن
ئارەزووی تەواف عەودالانشەن
جە دووری یاران بێ قەراریمەن
واوەیلا و حەشر، شین و زاریمەن
ئارەزووم کەردەن چوون قەدیم سالان
بشوون پەی تەواف بارگەی عەودالان و...

سەرنجدان بە شیعرەکان ئەو راستییە دەخاتە بەردەست کە سەرنجی شاعیر بۆ سروشت لە ژێر کاریگەری دۆخ و عاتیفەدا بوە. کاتێ شاعیر دووچاری هیجران و بێتاقەتی ئازیزە، ئەڕواتە قاڵبی سوورە هەراڵە و بە زاری ئەو گوڵەوە، تاسە و بێتاقەتی خۆی ئەدرکێنێ و ئاو بەسەر گڕی دەروونندا دەکات. بەڵام لە کاتی بەکەیفی و خوشحاڵ بوونیدا، دەکەوێتە وەسف و تەنانەت جوانییەکانی سرۆشتی هەورامان لە بەهەشت جوانتر دێنێتە وەسفکردن.

لە پارچەهەڵبەستی (کۆسالاَن وەشەن)یشدا، پاش وەسفی جوانییەکانی ئەو کوێستانە،لە کۆتاییدا، بە سۆزی خۆیەوە پەیوندیئەدات و لەسەر ئەو قەناعەتەیە کە سەیری ئەو هەموو جوانییە لەگەل یاردا خۆشە و بۆ کەسێکی وەک سەیدی کە دووچاری هیجرانی یارە، کوا سەیری ئەو جوانییانە دێتە ئاواتخواستن.
لە وەسفەکانی سەیدیدا، بەردەنگ هەستئەکات شتەکان و دیاردەکانی سرۆشت، بەدەمیەوە دەخەملێن و گۆرانی بۆ دەچڕن. لەو کاتەدایە کە وتەی وێژەری بە ناوبانگی رۆم « سیسرۆ» وەبیر دێتەوە کە گوتوویە: ... تاشەبەرد و بیابانەکانیش، بۆ شاعێر گۆرانی ئەسێننەوە. تەنانەت زۆرجار وەحشیانی بیابانیش بە بیستنی نەغمەو گۆرانی شاعیران، هێور دەبنەوە.
وەسفە سرۆشتییەکانی سەیدی، بەجاران لە فرانەیی دەترازێن و دەبنە یاریدەدەری سرۆشت بۆ جۆرێکی تر بوون و جوانتریی:
ـ نەورۆزگوڵ جاسووس گوڵانی تازەن
وەهاری کیانان، مزانی وازەن
ـ بافتەن پەی زینەت رەندانی دۆلبەر
چوون جوقەی تاووس بپێکان وەسەر
ـ وەختەن شای وەهار بنیشۆ نە دەور

جارِ بکێشۆ رەعد، تەمەلوول و هەور
سێرفیلیپ سدنی، لەسەر ئەو باوەڕیە کە شاعیر لە شیعری خۆیدا، جیهانێکی دی دەئافرێنێ. جیهانێک کە خیلقەت و دیاردەکانی لە هی سرۆشت جوانتر، یان بە تەشکێکی نوێ و تایبەت دێنە خۆنوێنی. هەربۆیە شاعێر گوێ رایەڵ و فەرمانبەری سرۆشت نیە، بەڵکوو هاوکار و یاریدەدەریەتی.

وەسفەکانی سەیدی لە سرۆشت، بەجاران بەراستبوونی ئەو روانگەیەمان پێدەسەلمێنن.

توخمی رەنگ و رەهەندی سەیدی٢٤

رەنگ، یەک لەو دیاردانەسە کە بگرە هەر لە سەرەتای چرۆی زەین و وەچزایی چاوگلاندن بۆ تاقیکردنەوە و ناسینی دەوروبەر، لە لایەن مرۆڤەوە هاتبێتە پێناسە و بەرچاو. رەوتێک کە لە رووناکی رۆژ و رەشی و تارمایی شەو دێتە دەستپێکردن. پاشان رەنگی دار و گوڵ و کەسەکان و ئامرازەکانی ژیان و شتە سرۆشتیەکان. بە دیتن و هەستکردنی ئەو رەنگانە و لێوردی و تێفکرین لە سەریان، بوونەتە بەشێک لە کاریگەرەکانی سەر عاتیفە و هەڵسەنگاندن لە زەینی مرۆڤدا. لە قۆناغی دواتر و کاملتردا، وەک بەشێک لە حافیزە، بە سەر دەروونی تاکەوە بەگەڕ بوونە و وەک دەربڕ و جاڕدەری ناخۆئاگای کەس هاتوونەتە پەیڤ. ئەم خاڵە سەرنجی زانایانی بواری دەروونناسی و رەفتارشناسیی بۆ لای خۆی راکێشاوە و بوەتە هەوێنی هەوڵەکانیان لە پێناو شرۆڤە و هەڵسەنگاندنی هۆکار و هەڵخڕێنەریی کردەوەکانی تاک. دیاردەی رەنگ، سەرەڕای کردەوە و بۆچوون و کاریگەرییە عاتیفییەکان، بەشێک لە تەشکی کولتووریشی سازاندوە و لە لێکدانەوە گشتییەکاندا خاوەن بنەما و گەڕ بوە.

هەرکام لە رەنگەکان، بەتایبەت رەنگە ئەسڵییەکان، لە لێکدانەوەی کولتووری و ئەتنیکیدا، بەگەڕ و پێگەن. بۆ نموونە، رەنگی سوور لە لێکدانەوەی خۆماڵیانەی جەماوەردا، ئاماژێنەری دڵتەڕی و زیرکی و وریایی و بەهەستبوون. پەنجە بۆ دەروونێکی پڕ لە هیوا و شادمان دەکێشێ. کەس، بەتایبەت لاو، لەکاتی شادمانی و هەست بە خوشبەختی

و سەرکەوتن، جل و بەرگی سوور لە بەر دەکەن. هەر وەها ئاماژەیەکیشی بۆ خۆبەختکەری و قوربانیدان و گیانبەخشی لە پێناو ئامانج و وڵاتدا. گوڵی سوور وەبیرخەرەوەی خوێنی شەهیدانە.
رەنگی زەرد، ئاماژە بە بێموبالاتی و بێ وەفایی و دەسبەردار بوون ئەکات. دڵساردی و بێ هیوایی جاڕ ئەدات و لە خۆیدا بیرخەرەوەی پاییز و وەرینە.
شین (کەوە)، ئاماژەیەکە بە قووڵی و رۆچوون و مەبارەکی و هێمنی. لە زۆر دەڤەر، کەوەپۆشی ئاماژە بە ئازیەتباری و دەروونزویری و ناڕەحەتی ئەکات.
سەوز، بەهار و ژیان و رسکان و مەبارەکی جاڕ ئەدات. فەرێحی و گەشە و رزگاری هاوار دەچڕێ.
نەک هەر ئەمانە، بەڵکوو رەنگە تێکەڵاوەکانی دیکەش، هەرکام بەجۆرێک، بۆچوون تێفکرینی مرۆڤی دەڤەریان بەدواوە بوە. بۆ نموونە، وەنەوشەیی، ئاماژەیە بە شەرمنی و تاسۆخ و خۆشەویستی. نەرگسیی، چاوی گەشی یار و دڵداری و بەهار دەچریکێنێ. رەشیی، تازیە و تاوان و دڵتەنگی و ناڕحەتی و تەنگانە و شەو ، جاڕ ئەدات و هەر بەوجۆرە رەنگەکانی دیکەش. کە لێرەدا دەرفەت بۆ ئاماژەپێکردنیان نیە و وابزانم لە پێناوی ئامانجی باسەکەدا تا ئێرە بەسەندە بکات. چوونکە شرۆڤە و

بەدواداچوونی ئەم باسە پێویستی بە وتار و هەوڵی سەربەخۆ و چڕ هەیە.
ئەم بەهۆکار بوونەی ڕەنگەکان بۆ دەروونسازی و هزرمەندی، بوونەتە هۆ تا ڕەنگ، لە زاراوە و ژانرە ئەدەبیەکانیشدا، خاوەن گەڕ و سەرنجبەر بێت. بە تایبەت لە شێعردا.
سەیدی هەورامیش، بە پێی ئەو ئەزموونانەی کە هەبوونی، سەرنجی ڕەنگی داوە، یان باشترە بڵێم ڕەنگ، سەرنجیبردوە. تا بەر لە سەیدی، بە پێی ئەو دەقانەی کە من خوێندوومنەتەوە، سەرنجێکی ئەوتۆ بە ڕەنگ نەدراوە و ئەوپەڕەکەی ڕەنگە سەرەکییەکان، وەک: سوور و زەرد و سەوز و ڕەش و شین ، لە دەقەکاندا و ئەویش تارادەیەک، بەرچاون. بە تایبەت لە شێعری کەسێکی وەک بێسارانی کە بنەماسازی زیندووکردنەوە و گوژمبەستی شێعری کوردییە، ئاوڕێکی ئەوتۆ لە ڕەنگەکان نەدراوەتەوە. بەڵام سەیدی، بەسەرنج وردیەوە ئاماژەیداوەتە ڕەنگ و کوێررەنگی باوی، لە ئەدەبی کوردیدا، تا ڕادەیەک قەرەبوو کردۆتەوە. نەک هەر ڕەنگە ئەسڵی و سرۆشتی و هەبوەکان، بەڵکوو ڕەنگە دەسکردەکانیش بەرسەرنجی سەیدی کەوتوون. ورد بوونەوە لەو ڕەنگانەی کە لەلایەن سەیدییەوە خراونەتە ناو دەقەکان، ئەو گوتارە باوەی ناو جەماوەر پشتراست دەکەنەوە کە گوایە سەیدی توانیویەتی بە تێکەڵکردنی ئاوی میوە و گیاکانی تایبەت، جۆرەکانی شەربەت و دەرمان بۆ چارەسەرکردنی نەخۆشی بدۆزێتەوە و بەمجۆرە بکەوێتە دەرمانسازیی. بگرە هەربەوجۆرە، لە ئاست ڕەنگەکانیشدا، خاوەن تاقیگە بووبێت و لەم ڕەهەندەشدا کەوتبێتە تاقیکردنەوە و ئەزموونکاری.
ژماردنی ڕێژەی ئەو ڕەنگانە کە لە لایەن سەیدییەوە خراونەتە نێو دەقی شێعریی، بگرە جۆرێک سەرنج وردی و ناکوێر ڕەنگی ئەو شاعێرەمان بۆ بەرجەستە بکات. ئەمەش بە تێگەشتنی دۆخی سەردەمی سەیدی

هەورامی زیاتر بە ڕەوا ئەبێت. بەشێک لەو ڕەنگانە کە لە لایەن سەیدییەوە ئاماژەیانپێکراوە، بریتین لە:
{ زەرد ـ سوورـ نیلی (کەوە) ـ سەوز، هەر وەها ڕەنگە نا ئەسڵیەکانی: شیرداخی ـ سپی(چەرمە) ـ زەڕین ـ حەنایی (خەنەیی) ـ ئێستەبرەقی ـ نیم زەرد ـ نیم سوور ـ ماهووتی ـ مرواریی ـ سیا ـ یاقووتی ـ کافووری ـ ئەتڵەسی ـ خاڵ ماویی و ...}

به وەن داران کەوای ماهووتی سوور دا
بە وامێ ئەتڵەسی وەش ڕەنگ نەوەردا
سماق پۆشا نەوەر کاڵای دیاری
قوماشی زەرد و سوور، شیرداخی شاری
بە نەی دار دا مەتای ئاڵای سپی ڕەنگ
پەرێ فەتح و زەفەر، ئاوازی رۆی جەنگ
نەمامی داروەزان وەختی سەحەردا
مەتای زەڕین قەبا کەردەن نەوەردا
سیا مێوان بە ئەمری پادشاهی
بە وەن پۆشان چەنی کاڵای حەنایی
نەدەوری باخ چناران سەربەسەرشان
سپی و ئێستەبرەقی پۆشان بەوەرشان ...
بەقەدری حاڵی وێش هەرکەس فرەجۆر
خەڵاتێ پێش مەڎان، نیم زەرد و نیم سوور

یان:

ـ عەقدی دەندانت یەک جە یەک جیان
ڕەنگی مرواریت چوون شەوی سیان
ـ تەماشای نەورۆز خاڵ ماویش وەشەن
کافووریش، نیلیش، سیاویش وەشەن

ـ به لەب یاقووتی، به گونا قەمەر

شۆخ و زەریفی نەعالەم یەکسەر

ـ وختەن شای وەهار بکیانۆ خەڵات

سەوزی ئەتڵەس رەنگ پەی رووی سەر بیسات

سەرنجدان بەو رەنگانه که سەیدی ناویبردون، ئەوە پیشانئەدات که به پێچەوانەی ناسەرنجی باو بۆ سەر رەنگ له شێعری کوردی پێش خۆی، به گوڕەوە سەرنج و بایەخی خستوەته سەر رەنگەکان . نەک هەر ئەوە، بەڵکوو ئاماژەشی به حاڵەتی نەفسی و دەروونی بۆ سەر رەنگەکان کردوە. بۆ وێنە، سیایی بۆ وەسفی دەروونێکی گوناحبار و ماتەگرتوو و ناحەز هێناوە وبۆ لای شەوی بروەتەوە. زەردیی به ناهومێدی و خەزان و وەرینەوە پەیوەست کردوە و ....

(سەیدی و کولتوور)

کولتوور، کـانی بەکـەرەم و سەرچـاوەی لەبننـەهاتووی هزرڤانـان و ئەدیبانی هەڵقوڵاوی ئەو کولتوورەیە.نەک هەر ئەوە، بەڵکوو سەرچاوە و ئامرازی کارایە بۆ ئەدیبانی کولتووری دیکەش.

پەیوەستبوونی زەینی گـشتی و تێکـەڵاوی حـەز و ئاواتـەکانی جڤـات لەگەڵ کولتوور و نەریت، بنەما و هێڵـی سـەرەکی پەیوەنـدی شـاعر و نووسەرە لە گەڵ جەماوەردا. هەر ئەو تێکەڵاوی زەینی و هاوتەبا بوونە لەگەڵ حەز و خوزگەکان، نێوەنجیی بەردەنگ و بەرهەم، خوشەویستانە و بەرقەرار ئەکات.

لای زۆربەی کولتوورکاران و ڕێڕەوانی نووسینی پێشەنگ و بە خیلقەت، نووسەر، بەتایبەت شاعێر، دەبێ بە ناخی کولتووری خۆیدا ڕۆبـچێت و بـە هزرلـەوەڕی زەینیـی خـۆی بـە سـەر ئـەو گەنجـەوە، ڕێگـە بـۆ دەوڵەمەندیی هزر و بەرهەم لە لایەک و شرۆڤە و ڕەخنەکاری لـە سـەر بەشەکانی، بهێنێتە کردار.

سەیدی هەورامی وەک شاعێری کورد، بگرە هێندەش بە ناخی کولتووری جـەماوەردا ڕۆ نەچـووبێت و ئەمـەش وەک خەسـارێکە بەسـەر بەرهەمەکانییەوە.هەرچەند نابێ کەتمانبکەین کـە بـە یـەکجاریش لـە ئاست نەریتی خۆماڵی چـاوی نەنووقانـدوە و جارناجارێـک ئـاورێکی لێداوەتەوە.تەنانەت ئاوردانەوەی ڕەخنەگرانە.شاعیر لە هەوڵدایـە بـە یاریدەی داستانە دێرینەکان، بێتە پەیڤ و ئـەزموونکاری شـێعریی. بـۆ نموونە داستانە عاشقانەکان و ئوستورەکان ئەو چمکانەن کـە کـەڵکیان لێبراوە.ئەو داسـتان و ئوسـتورانە کـە تێکـەڵی زەیـنی جـەماوەرن و بوونەتە بنەمای ماناسازی لای جڤات.

ـ پێسەو مەجۆڵەی ملوونە کۆوە

دە لەیلیٚ لەیلیٚ وەس بیٚوەفایی
ـ ببوو بە قەقنەس ، سووچوونە، میٚروو
نەکیٚشۆ کافر دەردی جودایی
ـ ئەر تە گەرەکتەن یار دیدەن کەری
هۆرگیٚرە شیٚوەی قەیسی عامری
ـ دەردزەدە و هەردەی ئەحبابی شەریف
رەندی نازداران ، زولیٚخای زەریف

لەو چەند فەردە و لەزۆر شویٚنیتریشدا ئاماژە بە داستانە عاشقانەکانی سەرزاری جەماوەر ئەکات و بەوجۆرە و لە پردی کینایەو تەلمیحەوە ئەمانباتە نیٚو پڕعەشقی و بەوەفایی و بۆلاخیٚکی پڕ لە خۆشەویستی.

هەر بەسەر سفرەی کولتوورەوە، کەڵک لە ئوستورەکانیش وەردەگریٚ و بۆ پتەواندن و بەهرەمەندی بەرهەمەکانی خۆی دەیانقۆزیٚتەوە:

کاتیٚت زانا گیٚرەم قارە   پیٚسەو مووسای عەسام شارە
ژیوارم کەرد زریٚبارە   نیشات ئەربەی تۆم پەی نارە

موعجیزەی عەساکەی مووسا و ئەفسانەی نغرۆبوون و رۆچوونی شاریٚک و هەڵتۆقانی گولاوی زریٚبار لە جیٚگاکەی لە بەر زەبری کاریگەری ئاهو نزوولەی دەرویٚشیٚکی کەڵپۆس لە کۆڵ، ئەو چمکانەن کە خڕبوونەتەوە تا مانایەک بۆ عەشق و خۆشەویستی و نادەسبەرداری لەو دونیا بیٚغەشە، بیٚتە گۆ.

ـ من ئیٚشەو میٚرەبیٚنیٚ، ئادە ئیسا
دۆعاش گیٚرە، برۆنە زیندە ئیسا

نەفەسی شیفابەخش و چارەکەری دەردی عیسا، لیٚردا کەڵکی لیٚوەرگیراوە و خراوەتە خزمەتە شعرەوە.

ـ وەختەن بگیٚرۆ رووی دەشتی سارا
کەوکەبەی وەهار ویٚنەی شای دارا

ـ بە سافی جەمین وێنەی جامی جەم
باڵا چوون سەرو، گوڵ باخچەی ئێرەم

وەسفی دولبەر ئاوێتەی جامی جەم و دەبدەبەی پاشایی دارای کیانی و باخی ئێرەمی بابلی دەکرێ و سەرەڕای جوانکاری لە فرانەییدا، بە تریتی ئوستورە و وشە و شێعر، بەرهەمێک وەگۆ دێت کە جوان دێتە بەرچاو. بە تایبەت کە بە لای زۆر توێژەرەوە، کیانییەکان بنەچەی گەلی کورد بوون.

لە پارچە شێعری یا شێخ سنعانمدا، ئاماژە بە چەپکێ ئەفسانە و ئوستوورە ی علشقانە ئەکات:

یا شێخ سەنعانم ، یا شێخ سەنعانم
عاشق پەی تەرسا، من چوون سەنعانم
بێ باک جە تانەی مەنا و مەنغانم
چوون یەعقووب داغدار پەی مای کەنعانم
وامق پەی عوزرای زوڵف عەنبەرینم
فەرهاد جە حەسرەت خاڵی شیرینم
جە بەهرام بەدتەر من نمەدپۆشم
گوڵئەندام سەندەن فام چەنی هۆشم
مەجنوونی لەیلم بیابان گێڵم
عالەم مەزانان پەی لەیلێ وێڵم
و...

لەو دەقەدا، شاعر بە ریزکردنی چەپکێ هێمای عاشقانە و ئوستوراوی ، لە هەوڵدایە ئەوپەڕی تاسەمەندی و عوزرەتی خۆی بۆ گەیشتن بەخۆشەویست دەرببڕێت. تاسەیەک هەروەک تاسەی یەعقووب بۆ دیداری یەوسف و وامق بۆ عوزرا و فەرهاد بۆ شیرین و بارام بۆ گوڵەندام و مەژنوون بۆ لەیلێ.

سەرەڕای ئەو هێما کولتوورییانە، کە وەک میراتی کولتووری نێونەتەوەییان لێهاتوە و لە نێو کوردیشدا خاوەن پێگە و گەڕی فەرهەنگی تایبەتن، لە بەرهەمەکانی سەیدیدا ئاماژەش بە چەپکێ هێمای کولتووریی ناوچەیی و دەڤەری کراوە و ئەوانیش خراونەتە خزمەتی شێعر و مەبەستی شاعێرانە. دیارە ئەم باوە کولتووریە دەڤەری و ناوچەییانە،کاریگەری و کاردانەوەی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆیان بە سەر ژیانی شاعێرەوە هەبوە و لە ژێر ئەو کاریگەریی و بە ئەزموونیەدا ئاودیوی بەرهەمی شێعریش کراون.کاردانەوەی ژیان و دیاردەکانی ژیان بە سەر خولق و بەرهەمی شاعێرانەوە، سەلمێنراوەوله لایەن پسپۆڕانەوە جەختی لەسەر کراوەتەوە. بۆ نموونە ئەحمەد شاملۆ ئەلێت: قەد ناتوانم باوەڕ بکەم کە شێعر کاردانەوەی ڕاستەوخۆی ژیان نەبێت. یان شتێک بێت جیا لە تەکانەکانی ژیان.٢٥

سەیدی هەورامیش لە ژێر کاریگەری هەڵمەتەکانی ژیانی سەردەمدا، هەندێ باوی کولتووریی لە پێناو مەبەستی شاعێرانە، دەخاتە دوو توێی شێعرەکانی:

سەروو پیری نیۆ پیرێ بلوو لاش
که مارا توبه تقوا دهد یاد
فره گێڵوو حەکیمێ یۆزوو پەی وێم
که سادق باشد اندر فن ارشاد
ملوو بەلکەم بە من کێشۆ چلێوە
شود پاک این تن مردار فساد

وەک ئەزانین، پیر و تەریقەت و توبە کردن و چلەکێشان، لە پێناو پاککردنەوەی دڵ و دەروون، بەشێکە لە بەرنامەو کولتووری باوی سوفیگەری و عیرفان،کە لە دەڤەری ژینگەی سەیدی پڕ بایەخبوە.

جای شەو بێداران سەحەر ناڵانەن

تەکیەگای خاسان هەفت ئەودالانەن
هەر هەفت ئەودالان قوتبی رووی زەمین
چوون ئەسحاب الکهف دایم غار نشین
مەسکەنشا گرتەن بەو بولەند کۆوە
یا مەنهووشانەن هەر رۆ جە نۆوە
تا دونیا وە پوشت ماهیش قەرار بۆ
روتبەشان بولەند، هیممەتشان یار بۆ

حەوت ئەودالان، لە باوەڕی میترایی و تەنانەت ئاییینی یارساکانیشدا خاوەن پێگە و باوەڕ و مانای تایبەتن. بە واتەی باو، گوایە لە قوولاییەکانی ئەشکەوتی عەودالاندا ونن . کێوی عەودالان لە پشت گوندی (دەرەکێ)ی سەربە هەورامانی تەخت هەلکەوتوە. هەرچەند لە چەند ناوچەیەکیتریش وەها کێوێک بە هەمان ناو هەیە، بەلام بە پێی ژینگە و سەبک و شێوازی تایبەتیی شاعێر، بە دلنیاییەوە مەبەست هەمان کێوی ناوبراوە.

هەفت ئەودالان، هاوشێوەی کوردی و ناوچەیی ئەسحابالکهفن، کە قەوارە و تایبەتمەندی و مانای ئێرەییان پێبەخشراوە.

فارسەکان ئەلێن: « دغل دوستانی که کنون بینی، مگسانند دور شیرینی» . واتە ئەو دوستە چاتۆلێ بازانە کە ئێستە لە گەل تۆن، وەک مێشن کە دەوری شیرینیان دابێت. مەبەست دۆستی مەرامی و گیرفانیە. سەیدیش، بە کینایەوە و بۆ دەربڕینی مانایەکیتر ئەلێت:

بەلام بێسوودەن پەی دلێ ئی هەوەس
مەحالەن جە قەند دوور گنۆ مەگەس

باوێکی دیکەی دەڤەری جێ ژینی سەیدی، کۆچ و کۆچباری و هەوارنشینی بوە. باوێک، کە تا هەنووکەش ماوەتەوە و لە زەینی گشتی و تاکی جەماوەرا رسووبی کردوە و بە جاران لە شێعر و گورانیدا

ڕەنگیداوەتە و ڕەنگئەداتە. بە دەگمەن شاعیر و گۆرانیبێژێکی کورد هەبێت کە ئاوری لەم نەریتە نەدابێتەوە. تەنانەت کۆلتووری خۆماڵیش پڕ لە باو و وەسف و بالۆرەکانی ئەو نەریتەیە. سەیدی هەورامیش، لەم ڕەهەندەدا دەستەوەستان نەبووە و لە بەرهەمەکانی ئەویشدا بە جاران ڕەنگیداوەتەوە :

سەنگی هەواران، سەنگی هەواران
سەنگی سیارەنگ کۆنە هەواران
جای بەزمی ڕەندان، نیشانگەی یاران
تەختی خاڵخاڵان نازک نازداران

بە پەیامنێرکردن و هەواڵگەیێنی بای شەماڵ، کە لەخۆیا ڕەخنەیەکی جەماوەرییە دژ بە ناحەزان و نابەدڵان و ناڕاستان، بەشێکی بەرچاوی کولتووری کوردی، بە شێعر و گۆرانییەوە، داگیرکردوە. سەیدیش لە هەمان بابەت سووژە و نزوولەی تایبەتی خۆی هەیە:

شەماڵ مەگێروو وەنەت نزایێ
ئەر بە نزای من ببۆت ڕەزایێ

هات و چۆی ئەوسایی و بڕینی توولە ڕێگا پڕ هەوراز و نشێو و پڕ مەترسییەکان، وەک بەشێک لە ژیانی گشتی، لە بەرهەمی شاعێران و کولتووری خۆماڵێدا ڕەنگی هەیە. بە تایبەت گیرۆدەی بۆسەی چەتە و جەردەوان و چزەی پڕ لە ژاری مار.

هەر کەس بویەرەوٚ چەنی بەین بەستەش
گیردۆ چەنی زام سیامار گەستەش

دۆعای شەڕکردن، باوێکی باوی کۆمەڵگای کوردییە کە هۆکارەکەی بۆ ناتەوانی کەس و نەبوونی یاسای عادیلانە بۆ بەرنگاربوونەوەی جەردەوان و ماف پارێزی، دەگەڕێتەوە. لە بەرهەمەکانی سەیدیشدا ئەم باوە خاوەن ڕەنگ و بۆنی تایبەتە:

دڵە زووخاڵ بای، دڵە زووخاڵ بای
بەئاهی قۆرەت بە کۆی زووخاڵ بای
چەنی خەم خەریک، شادی بەتاڵ بای
چوون مورغی بێپەڕ شکستە باڵ بای
یا خوا جە ئاسمان غەزەب وارۆ لێش
یە تۆ کەردەن پێم نەژنەوای کەڕ گۆش

(سەیدی و تەریقەت)

عەشق، لە تۆخیەتی و خۆبووندا، گێجمەندی و سەرگەردانی خۆی لە پەیوەستیی یەزدان دەهێورێنێ. ئەم بیزووی هێوری و پەیوەستبوونە، رەوتێکی مەننی لە دوو هێڵی ئاسۆیی و ئەستوونیدا، تەلار ناوە کە لە رەوتی خۆیدا بوەتە خودان کولتوورێکی چڕ و پڕ رەمز و راز وئەفسوون. رێبوارانی ئەم رەوەندە سەوداسەرە، بە جاران لە دەق و تێکستەکانیاندا بوونەتە زمانحاڵی دەروون و ئاشکراکەری هەست و ویست و سۆزی تایبەت بەو کولتوورە. مەولانا خالیدی نەقشبەندی، شێخ ئەبی سەعید ئەبولخەیر، مەنسووری هەلاج (حەلاج) و...لەو رەمزدرکێنانەن.

شێخ ئەمین نەقشبەندی لە کتێبی تەسەووف چیە، لە سەر ئەو باوەڕیە کە عاریف بە کەسێ ئەڵێن بەردەوام هەست و بیر و سەرنجی خۆی کردۆتە عەزەمەتی خوداوەند و ئەیەوێ بە لوتفی خۆی دڵ و دەروونی روونبکاتەوە و نووری خودا لە دەروونیدا بدرەوشێنێتەوە.

ناوبراو پاش ریزکردنی سیفەتەکانی زاهید و عابید و عارف، ئەڵێت: جا برێ جار ، وا رێکئەکەوێت کە هەمووی ئەم ناوانە بەجارێک بۆ یەک کەس کە خاوەنی هەموو ئەو سیفەتانە بێت بەکار ئەبرێت، واتە ئەکرێت یەک کەس، هەم زاهید بێت، هەم عابید بێت و هەم عاریف. بەو کەسە ئەوترێت سوفی.٢٦

حەزگرتوانی ڕەوەنـدی عیرفـان و تەریقـەت، بـۆ بـڕینی قۆناغـەکانی قوتابخانەی بەرڕێگە و کردنەوەی دەروازەی مەنزڵگەکانی ئەو ڕێبـازە، بە سۆز و گوژمەوە دێنە سەر ڕەوت و تەکان. هەرچەند ڕێگەبەرکرتن بـە مانای پێگەشتن و کارتەواوی نایەت و چ زۆرن ئەو ڕێبوارانـەی کـە لـە قۆناغەکاندا دەپڕووکێن و لە تەکان ئەکەون و یان لە خلیسگەی وەهـم و گوماندا، بەرەو دوا دەگلێن و ڕهێڵدەبنەوە.دەگمەنێکیش، پاش گەیشتن به مەنزڵگە، لە زاتی نوور و خۆشەویـستدا دەتوێنـەوە و دەبنـە ئـەو. «انالحق». لە وەها پێگەیەکدا، یار، لە سیمای گوڵ و ئـاو و خـۆر و دارو خۆدا و ... درەوشاوە و بە بریکەیە.

«زو النون » ی میـسری ، ٢٤٥ی کۆچـی، کـە یـەک لـە ڕێبـوارانی ئـەو گۆڕەپانەیە، دەبێژێ: ئەی خوای گەورە قەد گوێم نەداوە بە دەنگی گیـان لەبەرێک یان بە خشەی گەڵای دارێک، یان بە خوڕەی ئاوێک،یان نەوای پەلەوەرێک،یان دەنگ و ئاوازێکی خۆش،یان هاژەی تاڤگـەی ئاوێـک و گرمەی هەورێک،کە هۆیەک و بەڵگەیەک نەبووبێتن لەسەر پیـشاندان و دەرخستن و دەربڕینی ناکۆتایی تۆ و لەسەر ئەوەی کە تۆ خوایەکی بـێ وێنەی و وێنەت نیە.٢٧

سەرەڕای ئەو دنیا پڕ ڕەمز و ڕاز و ئەفسوونە و ئەو کولتووره تایبەت و بە قۆناغ و پردبازە، کەچی لە کولتووری کوردیدا، وا بەحـەزە کـە هـەر دەنگێکی ئـەدەبی (بـە تایبـەت لـە ئـەدەبی کلاسیک)دا، بـە عـارف و بەرهەمەکانی بە عێرفانی لێکبدرێنەوە و بێنە بانگەشە بۆ کردن. جا هەر لە ڕێبوارانی قوتابخانەی (یارسی= یارسانی)وە بگـرە تـا مەولـەوی و بێسارانی و نالی و...

بە وەها ڕوانگەیەکەوە، ڕاشکاوانە دەبێژم کە سەیدی هەورامی، نەک هەر ناعارفە، بەڵکوو شێڵگیرانە، نەشکەوتۆتە سەر قۆناغبڕی ئـەو ڕێبـازە. دووپاتیدەکەمەوە کە فاکتی بەردەستی من بۆ ئەم رادەربڕیە، بەس دەقـە شێعریەکانی سەیدین. بە پـشتبەستن بـەو دەقانـە دەکـرێ بێـژین کـە

شاعیر، عاشقێکی سەودا سەری کەیلی ئەوین و خۆشەویستیە. لە ئەزموونکاری عاشقانەدا، لە حەزی مەجازی خۆی تەرێزناکاتەوە و ناشەرمێ.

تا وانام کتاب دەرسی عەشقم وەند
مۆری دڵ بە سەجع نامی عەشقم کەند
جە مەکتەبخانان تا کە مەشقم کەرد
عالەم مەزانا مەشقی عەشقم کەرد

لای سەیدی هەموو عالەم قوتابخانە و ژیان بە فێرگە لێکئەداتەوە. ئەزموونکاری خۆیشی بە مەشقی عەشق دەزانێ. لەم رەوتەشدا، بێسڵەمینەوە ، راستی دەدرکێنێ و حاشا لە ئەزموونکاری خۆی ناکات.هەرچەند لە سەردەمی پیریدا وەسوەسەی پیرێک بۆ دڵدامرکێنی، دەکەوێتە مێشکی و لەدووی دەگەڕێ، بەڵام چ فاکت و دەقێک لە بەردەست دا نین کە پێشاندەری دۆزینەوە و کارامە بوون و وەک موورادبوونی بدەن.

- سەروو پیری نیوێ پیری بلوولاش
 کە مارا توبە و تقوا دهد یاد

- چوار پۆزێم ژمۆرێ ساڵو ئەمریم
 گهی با شادی و گاهی بناشاد
 فرە گێڵوو حەکیمێ یوزوو پەی ویم
 کە یادق باشد اندر فن ارشاد
 حەکیمێو هەن پێسەو لوقمۆن ملوو لاش

هەرچەند ئاماژە بە بوونی حەکیمێک دەکرێ، بەڵام بوونەکە پڕ لە شک و گومان و بە دەربڕینەکەدا وادەرئەکەوێ کە هێشتا ئەو حەکیمە نەچەقیوەتە دڵی و هێندەش لێی دڵنیا نیە. ئەمەش بە تایبەت لەو سەردەمەدایە کە هزر و خەیاڵ و حەزی، لە بەژنی شلک و نەشمیلی

کیــژان و گــوڵ و کوێــستان دەســڵەمێتەوە و بــۆنی تــاڵیی مــەرگ، دەیهرووژێنیٚ.
هەزار جامیٚ جە شەربەت ئەر بنۆشمیٚ
جە ئاخر ژاروو مەرگیما قەرتاڵا
شاعیر، هێندەش بە رەزامەندییەوە بەرەو پیری مەرگ ناڕوات و لیٚی بــە تەریٚزە. مــەرگ نــە وەک گەڕانــەوە بــۆ لای دلٚدار،بــەڵکوو بــە ژاریٚــک لیکئەداتەوە کە ژیان تاسـێن و تەمــەن بــڕە. ئەمــەش یــەکی دیکــە لــە بەڵگەکانی ناعارفی سەیدی دەخاتە ڕوو.
ئەمە و شاخەوشــاخکردنی ســەیدی، بــانگی کەســایەتییەکی نائــارام و بێئۆقرە و نەبەسراوە و سەرکەش ئەدەن، وەهــا کەســایەتییەک لەگــەل خولقیاتی سۆفی و عاریفێکی تواوە لە نووری هەق و بە مەنزڵگەیــشتوو ناتەبا و ناکۆکە. سۆفی کە گەیشتە مەنزڵیەگەی مەقسوود، ئیدی گران و نەلواوە لیٚی وەگەڕیٚ و پەرەوازەی چلێکی تر بێت. ئەمین نەقشبەندی لە هەمان سەرچاوەی ئاماژە پــێکراودا ئەڵــێت:مــرۆڤ ئەگــەر لــە ریٚگــەی خواپەرەستییەوە گەیشتە پلەی خواناسی،ئیتر هیــچکات نــاتوانیٚ لــەو راسەقینەیە، لەو کامەرانیە،لەو پلەوپایــە باڵایــە،دەس هــەڵگریٚ وبــۆ هەمیشە ئەبێتە رێبوارێکی تێکۆشەر لەو رێگا مەزن و پڕکامەرانیــەدا بــۆ گەیشتن بە مەنزڵی مەقسوود.
لە پارچە شیٚعری (یا شیٚخ سنعانم)دا، حەزی خــۆی لــە پێنــاو عەشــقی مرۆڤانی وەگۆ دیٚنیٚ و بە کەڵکوەرگرتن لە کینایە و ئیسڵاحی عاشــقانە، نەک عارفانە، لە عاشق بوونی خۆی شــەرمناکات و هیٚرشــدەباتە ســەر لۆمــەی جــەماوەری دووڕوو. ئەوانــەی کــە گریمــان مــەلا، شــیٚخ یــان عــامین.پیٚــی وایــە ئــەوانیش عاشــقن و لــە رەهەنــدی دووڕووییــەوە کەوتوونەتە لۆمەی ئــەو.بــۆ ئاگــاداربوون لــەو بۆچــوونەی ســەیدی، سەرجەم پارچە شیٚعرەکەی یا شیٚخ سنعانم، دەخەمەبەردەست.
یا شیٚخ سەنعانم ، یا شیٚخ سەنعانم

عاشق پەی تەرسا، من چوون سەنعانم
بیٚ باک جە تانەی مەنا و مەنغانم
چوون یەعقووب داغدار پەی مای کەنعانم
وامق پەی عوزرای زوڵف عەنبەرینم
فەرهاد جە حەسرەت خاڵی شیرینم
جە بەهرام بەدٚتەر من نمەدٚپۆشم
گوڵٚئەندام سەندەن فام چەنی هۆشم
مەجنوونی لەیلم بیابان گیڵٚم
عالەم مەزانان پەی لەیلیٚ ویڵٚم
زەدەی گوڵجەمین وەنەوشە خاڵم
هاجەلاش فکرم، هۆشم ، خەیاڵم
من چوون سالکان رای عەشقم دایم
یا شیٚخ بیٚ قەیدم جە لۆمەی لایم
نەواچان پی دەرد هەر من مۆبتەلام
سەد کەس ها چوون من بە ئایەی کەلام
هەزار کەس وەی تەور شیٚوەش ئی بازین
نیم بە حەقیٚقی نیم بە مەجازین
تا مەجاز نەبۆ حەقیٚق نمەبۆ
حەقیٚق بیٚ مەجاز تەحقیٚق نمەبۆ
ئەر حەقیٚقیەن ئەر مەجازیەن
دڵو من بە ئەو ، بەخوا رازیەن
گشت جەمن فیٚشتەر حاڵشان فەنان
داخم هەر ئیٚدٚەن هەر پەی من مەنان
گرد جەهامدەردی من حاشا کەران
سا خەلکان بەیان تەماشا کەران
ئەر ئاشق نەبان یەکسەر مەلا و شیٚخ

فتوا بۆ سەیدی سەر ببڕان بە تێخ

....

پێم وایە ئەو سووکە سەرنجە بێ پێگەیەش کە بەرەو بـاس لـە عەشـقی حەقیقی دەدرێ، لە پێناوی خۆدزینـەوە لـە لۆمـە و گوشـاری تونـدی جەماوەرە، کە بەرەو رووی بوەتەوە.ئـەگینا راسـتە سـەیدی عاشـقێکی سەوداسەر و سووتاوە، بەڵام خۆی لە قەرەی تەسەوف نادات. تەنانـەت کە نالێت بە دوای شێخێکدا وێڵە، چوونکە شێخی سەردەمی سەیدی بـە شێخ ناسراوە، نەک پیر. پیر ئیسلاحیکی دێرینی ئێرەییە کە پێم وایە لە لایـەن سـەیدییەوە بـە ئەنقەسـت هەڵبـژێردراوە.ئـەگینا گـەورەکانی تەریقەتی نەقشبەندی بە شێخ ناسراون نەک پیر.

لە حاڵێکدا کە دێتە سەر باسی تاسـەمەندی عـەودالان، زۆز بـە سـۆزو کولەوە حەسرەت بۆ عەودالان دەکێشێ و دیتنیان بە تەواف ناو ئەبات:

دڵ نالانشەن ، دڵ نالانشەن

هامسەران جە تاو دڵ نالانشەن

زوێریش جە تاو خەیالانشەن

ئارەزووی تەواف عەودالانشەن

هەرچەند لە (یاشێخ سنعانم)دا، ناوی شێخ ئـەبات، بـەڵام ناوبردنەکـە ئاساییە و چ کڵپە و سۆزێکی پێوە بەدیار نیە. ئـەو شـێعرە زیـاتر بـۆ خۆپارێزی و بەرپرچدانەوەی لۆمەچیانە، نەک تاسەمەندی شێخ.

زمانی ئایرۆنی، کە لە لایەن هەندێ شاعێرەوە دەخرێتە دووتۆی دەقەوە و وەک ئامرازێک دەئەدەبێنرێ، سـەرەڕای چێژبەخـشی و ختوولـەدانی هەسـت و سـۆز، چـزاوی و ئازاراویـشە. نزیکبوونـەوە لـە گاڵتـە و تانەلێدانە،ئەگەر خودی ئەوانە نەبێت.

بە تایبەت لە سەردەمی هەنووکەو لە لایەن رەوەندی پۆست مۆدێرنەوە، بایەخپێدراوە و بە ئەرێنی دێتە شرۆڤە.

لە نێو شاعێرانی ئەوسایی کورد، دەنگانێک وەک مەلاهەسەنی دزڵی و ماملۆستا قانع ، ئاوریان لێداوەتەوە و لە شێوازی خۆیاندا هەڵیانبژاردوە. سەیدی هەورامیش بە جۆرێک لەو زمانە نیزیک بوەتەوە و رۆخساری ئەو زمانە، بە چەپکێ بەرهەمیەوە دیارە. یان ئەکرێ بوترێ لە زمانێکی ئایرۆنی تایبەت بە خۆی نیزیک بوەتەوە. زمانێک کە هەڵقولاوی کولتووری تایبەت و جڤاتە.

قامەت چەفت و لار، دەندان کەفت و کەل

بگێرە پای لەنگ تۆ بە دەستی شەل

وەسفی رقاوی و بەحەز بۆ جەستەیەکی پیری ناحەزی نەخوازە.

جوڤونیم شڕ، مەزوون لاو کێ بەروو داد

خلل اندر اساس عمر افتاد

دەسچنکردنی وشەی شڕ، کە بۆ لە دەسدانی نابەدڵ و داسەپیو هاتوە، کردارێکی بە گاڵتەی تالێقاویە کە ئاماژەش بە راستییەک ئەکات. بەڵام راستییەکی تاڵ و قۆرتاوی.

هەڕ دەی وەسەردا چوون ئازیز مەردە

پەی وەشی وەرین عەمری ویەردە

قورپێوان، ئەو باوە کولتووریەیە کە ژنان و تەنانەت پیاوانیش لە کاتی مەرگی ئازیزدا بەکردەیدەکەن. کە پیشاندەری بەسۆزی و بەدەربەستییە سەبارەت بە کارەسات، بەتایبەت لەکاتی مەرگدا. سەیدی بە قۆستنەوەو باش جێکردنەوەی ئەم نەریتە باوە، بۆ چەمەری مەرگی جەوانی و عومری ویەردە، تازیەی ئەدیبانە دەگێڕێ.

تۆ دیدەت پەی قەست کوشتەی من رەشتەن

چمان کە سەیدی بابەی تۆش کوشتەن

باوک کوژران، کارەساتێکی بێفەرامۆشیە و رقی دەرهەق بە باوککوژ، نافەرامۆش و لە زەیندا بنجبەست و بە ریشەیە. مەگەر ئەوکاتە کە

قاتــڵ، بکوژرێــتەوە و تۆڵــە بکرێــتەوە. بەتایبــەت لــە کولتــووری عەشایەریدا. شاعێر کاتێ دەکەوێتە گازەندە لە خۆشەویستەکەی، وەزار دێ کە گوایە چاوڕشتنی یار بۆ تۆڵەکردنەوەیە لێی.ئــەویش تۆڵەیــەک کە لە بکوژی باوک ئەکرێتەوە. واتە ئەوپەڕی ئازارگەیەنی.لــە کاتــێکدا دەبــوا ئــارایش و خۆجــوانکردنی یــار، فــەخر و شــادمانی عاشــقی بەدواوەبوایــە، بــەڵام لــە گوتارێــکی پارادۆکــسدا و بــەدەم زمانــێکی ئایرۆنییەوە، وەها گلەییەکی هەڕەشەئامێزی لێدەکات.

کاتێت زانا گێرەم قارە   پێسەو مووسای عەسام شارە

ژیوارم کەرد زرێبارە   نیشات ئەربەی تۆم پەی نارە

هەڕەشەیەکی تونــدی مەزڵوومانــەی ئووســتوراویی نــەلواو، ئاوقــەی کولتوورێک دەکاتەوە کە بوەتە مایــەی دڵــسووتان و عەشــق فیــڕۆیی شاعیر. زاراوەیەکی ئایرۆنی، کە ئاماژە بە ژانێکی خەستی کۆمەڵایــەتی ئەکات.

ئەو فاکتانە بەشێکن لەو دەقانە کە ئــەکرێ لــە پۆلێنکردنــێکدا لەســەر حیسابی ئایرۆنی و زمانی تــارۆز، پەنجــەرەیان بــەڕوودا بکرێــتەوە و لەسەریان باسبکرێت.

(کەرەستەی شیعریی)

شاعر، پەروەردەی کولتوورێکی ئەتنیکییە. کولتوورێک کە لــە بازنــەی بنەماڵــە و دەڤــەردا تەشــکگیر و بنجبەســتبووە. ســەردەمی زاڕۆکــی و مێرمنداڵی تاک، لە جوگرافیایەکی دیاردا دێتە خەملێن. هەرچەند نایێتە نکوولیکردن کە کۆ و تاک، بەستراوەی یەک کولتوور نــین و کــەڵک لــە کولتووری گەلان و دەڤەری دیکــەش دەبــەن، بــەڵام بێنکــوولیکردن، لــە سەردەمی ناسک و پڕ کاریگەری ســەردەمی پــەروەردەدا، کــە ســەردەمی

زارۆکی و مێرمنداڵییه، بەگوژمترین کولتووری بەگەڕ، کولتووری دەڤەرو گەلی خۆییە. ئەمەش لەلایەن پسپۆڕانی زانستی پەروەردەوە بە جەختەوە بایەخیپێدراوە.لە گەل ئەوەشدا، زەکا و بەهرەی کەس و دۆخ و کەش و هەوای زاڵ و سەردەم، لەو رەوتەدا کاریگەرن.بە تایبەت شاعێر، وەک تاکی پڕهەست و بەجۆش، بە کەڵکوەرگرتن لە بەهرەی شاعێرانە، بە رۆچوون بە ناخی کولتووردا، وێڕای دەوڵەمەندی بەرهەم و بەربڵاوی گۆڕەپانی کرداری شێعری و گلێرکردنەوەی کەرەستەی پێویست بۆ گەشەی ئەزموونکاری شێعریی، ئەتوانێ لە هەوڵدابێت بۆ خزمەت بە کولتوور و بەرفراوانکردن و گەشەپێدانی. بەڵام نابێ فەرامۆشبکەین کە بە گشتی دەوڵەمەندی شێعریی شاعێر بۆ بەرفراوانی ئەزموونەکانی ژیان ئەگەڕێتەوە. دیارە ئەزموونکاری بە هەموو شێوازەکانیەوە.
ای.ا.ریچاردز؛ لای وایە شێعر شتێکە کە لە ئەزموونەکانی ژیان پێک دێت و هەر شێعرێک بە شێکی بەرتەسک لە ئەزموونێکە.٢٨
بەو دنە کورتەوە روو لە بەرهەمەکانی سەیدی ئەکەین و لە هەڵپرژێواندنێکدا، جۆر و چەندایەتی کەرەستە بەرکارەکانی شاعێر بۆ بونیادنانی تەلاری شێعریی، پۆلێندەکەین.
بەگشتی ئەکرێ کەرەستەکانی شاعێر بەسەر دوو رەهەندی سەرەکیدا بێنە دابەشکردن:
الف: کەرەستە زەینی و سوبژەکان
ب: کەرەستە هەبوو و ئۆبژەکان
١ـ بەشە زەینیەکان
الف : ئاشقانە : زەریف، ناز، خەمزە، رەند، عاشق، وەفا، مەیل، وەسڵ و....
ب : دینی : رەستاخێز، مەی، مەستیی، زەکاتوو نازەنینی، شێخ، حەکیم، ئاوی کەوسەر و ....

ج: ئوستورەیی: یەدی بەیزا، عەسای مووسا، جامی جەم، دارا، پیر، کـۆی توور، غارئەودالان، و ...

د: حاڵەتی عاتیفی : خەم، ئۆف، هیجران، پەژارە، دەروون، ئێش و ...

هـ: کولتووریی: وامق و عوزرا، لۆمە، خـەیرە، شـاباش، سوالکــەردەی، ئینساف، هارەکەردەی، دۆعا و ...

٢ـ بەشە ئۆبژەکان

الف: دینی: ناوی زۆر کەسایەتی دینی، و ...

ب: رەنگ: زەرد، سوور، شیرداخی، زەڕین، حەنایی و ...

ج : میوە: هەنار، شەمامە، ساوی و ...

د: ئەندامەکانی لەش: جــەمین، ددان، دیــدە، زوان، دڵ، ئەبرۆ، بــرژانگ، لیمۆ(مەمە)، زنج و ...

هـ : دیــاردە ئاسمانییــەکان: مــانگ، خورشــید (وەر)، بــورجی حوتــەن، زۆهرە، موشتەری و ...

و : ئامرازەکان: سەرین، کوورەی ئاهیر، قیبلەنما، کەم (کــەو)، نەشــتەر، پەنجەرە، کەمەند و ...

ز: گوڵ: چنوور، شــەوبۆ، رێحــان، سۆســەن، ســوورەهەراڵە، نــەرگس، وەرکەمەر، و ....

ح: ئامرازە مووسیقاییەکان: لوولێ (شمشاڵ)، تەپڵ و...

ت : گیانلەبەر: سەگ، وەرگ (گــورگ)، پڵــنگ، تۆفانــە، کــەو، بولبــول، تاووس و ...

ی: شوین ناو: هەورامان، پیررۆستەم، کۆساڵان، عەودالان، شام، شــیراز، هیندوستان و ...

ئەمانە بەشێکن لــەو کەرەســتە و ئــامرازە زمانییانــە کــە ســەیدی لــە شێعرەکانیدا بەکاریبردوون و بۆ پێکەوەنانی بینای شێعریی، ئەوپــەڕی کەڵکی لێوەرگرتوون. زۆربەی هەرەزۆری ئەمانە پەیوەستن بــە ژیــان و کولتووری شاعێرەوە.

بەشی دووهەم:

«دەقـــــی شێـــعریـی»

لەم بەشــەدا چــەپکێ دەقــی شــێعریی ســەیدی هــەورامی کــە لــە دیوانەکەیــدا هەڵبــژاردە کــراون دەخرێــنە بەرســەرنج. بگــرە شــێوەی نووسینی هەندێ لە شێعرەکان لە گەل شــێوەی چــاپکراوی هەوڵەکــەی بەڕێز کەیومەرسی نیک رەفتار ناتەبایی هەبێت. ئەمــەش بــۆ جیــاوازی بیر و را و بە باوەڕی خۆم راستکردنەوەی شێوە نووسینەکەیە.
بە پێویستم نەزانیوە هەموو دەقەکانی لێرەدا بنووسمەوە. بەڵکو بەرا و سەرنجی خۆم تەنیا بە نووسینەوەی چەپکێ لەو شــێعرانە هەســتاوم . سەرچاوەی سەرەکیم بۆ ئــەو شــێــعرانە، بــێژگە لــە شــێــعری هــارە سەختەنی، دیوانە چاپکراوەکەی بەڕێــز نیــک رەفتــارە. هەرچــەند بــۆ هەڵــسەنگاندن، لــە دەرگــای چــەپکێ سەرچــاوەی تریــشم داوە. بــەڵام جیاوازییەکی ئەوتۆیان لەگەل سەرچاوە سەرەکیەکە نەبووە.

« ئەرێ رەندەکەم »

ئەرێ رەندەکەم، ئەرێ رەندەکـــــــەم
ئەرێ هەری نازار شۆخی رەندەکـــەم
ئـــەرێ نازەنین دڵ پـــەســەندەکـــەم
توٚهەر ئەوخواجەو من ئەو بەندەکەم
توٚ خوٚ شەرتت کەرد بەینـــت دارەکەم
واتت هــەر توٚنــی تاسەر یارەکــــەم
ئێسە سەبەت چێش ئەرێ لەلیلەکــەم
مەیلت کەردەن سەرد، هەی بیٚ مەیلەکەم
بینایی چەمان بەرگوزیدەکـــــــــەم
من هەر ئەو غـولاٚم، زەڕ خـــەریدەکەم
شەرتم ئەو شەرتەن هەتا مــن زینـــدەم
ددانی تەمای تـوٚ هــەر نــەکــەنـــدەم
توٚ بەدەستی قەسد جــە (بەدوازەکەم)
منــت بێ ناز کەرد، صاحێب نازەکــەم
من (سەیدی) غولاٚم قەدێم زادەکـــەم
وەی مـــــ ن درێغا، سیا تالــٚەکـــەم

« چوون کوٚی عەودلاٚن »

چوون کوٚی عەودلاٚن ، چوون کوٚی عەودلاٚن
کوٚن کوٚییٚ دلگیـــر چوون کوٚی عەودلاٚن ؟
کابەی مەقسـوودەن پـــەریٚ نـــەوهالاٚن
پەی وایەی مـــوراد وەنـــــەش مەلالاٚن
کوٚی بـــەرزی بـولّەند چەمان کوٚی قافەن
بــەبــەرزی بــەرزەن ، بە سافـی سافــەن
ســەرکیٚشان نە ئــەوج چەرخی چەهبەری
بوٚش نیان نە بــوٚی (زوهرەو موشتەری)
جای شەو بــیٚداران ، سەحـــــەرلالاٚنەن
تەکـــــیەگای خاسان (هەفت ئــەودالاٚن)
هەرهەفت (ئەودالاٚن) قوتبی رووی زەمین
چوون(ئەسحاب الکهف) دایــم غار نشین
مەسـکەنشا گـــــرتەن بەوبولٚندە کوٚوە
یا (مەنهـــوو) شانەن هەر ڕوٚ جە نوٚوە
تا دونیا وە پوشت ماهـــــیش قــەرار بوٚ
روتبەشان بـوّلّەند، هیـــمەتشان یار بوٚ
هانەپای ئــەو کوٚ ، رەندان چـوون پەری
گشت ئامادەی حوسن شوٚخی و دولّبەری
نەک جــە خــەم نـــیشوٚ نە دلٚشان خاریٚ
کەردەنشان دەستوور هەر حەفتیٚو جاریٚ

وەختی شاخەی سبح ، ئەو گروٚی ، رەندان
کوٚی کلاٚف نــەدوٚش موشکین کــەمـــەندان

مە خێزان بەعەزم ، بارگەی (عودالاْن)
مەدان جــە نەووە تەرتـــــیبی خالاْن
چوون ئاهووی خوتەن ڕەویڵەی تەتار
پـــوْل پــوْل نازداران مــەبینان قــەتار
بە رەفت و هەمـــوار ، بەریــزە ریــزان
مەشان بـــەو کوْوە ، بـە مـــرادوازان
وەختیـــــوْ پامەنیان وە بالاْی کـــەمەر
نەخاکی پاشان گــــولاْن مەنیان ســەر
ئەشـــەد بـوْی توفیەل سەر نەراشانەن
(چنــــــوور) ئامیتەی خاک پاشانەن
یاللە قاپیی خـــــەیر توْ کـــەری گوشاد
یاوان بە (مەقســــــوود) بدەیشان مراد
یا هەفت (عودالاْن) کوْی بەرزو بــولەند
دیــدەی بــەد پیشان نەیاونــوْ گــەزەند
عـــــەودالاْنی بەرز ، بەرز بوْ پایە شان
هـــــیممەت یارکەرە ، حەق دوْ وایەشان
دایم بەی دەستـــــــوور خاتر شادکەران
بەلکەم وەختی سەیر، ئیمەیچ یاد کەران
(سەیدی) تاسەی سەخت دووری یار شەن
نە ئارام، نە ســــــەبر، نە قەرار شەن
یا عـــەودالْ (سەیدی) هاوار وە تــوْشەن
دیدەش بە دیدار یار کـــــەری رەوشەن

« چراغ دڵ بەستم »

چراغ دڵ بەستم، چراغ دڵ بەستم
جەزەڵ دڵ وەمەیل وەفای تۆ بەستم
بادەی عەشقی تۆن من پەنەش مەستم
وەردام جە دامان ئی دۆنیا دەستم
دڵ گیرۆدەی دام زۆڵفی تۆ کەردم
پەی خاڵت جە ماڵ دونیا ویەردم
سەرنیام جەڕات، پام کەردەن جە سەر
رای بادەی عەشقی تۆم گرتەن نەوەر
تیرم بێ کەمان شکستەی کەم زۆر
پەنجایی عۆمرم بەرمەشۆ نە هۆر
نەورۆزی بازوو نە زیندەگانی
نەمایەی مەتای عەمری جوانی
سەیدی هەرچێش بێ، بافتی رای تۆش کەرد
گەردوون چی رانە، ها رەنجەرۆش کەرد

« دڵە شەیدای مەست »

دڵە شەیدای مەست، دڵە شەیدای مەست
ئەر تۆ عاشقنی شێتی شەیدای مەست
شەرتی بەقا و بەین قەیسی لەیل پەرەست
هەرتا زیندەنی تۆ مازەش جە دەست
ئەر تۆ گەرەکتەن یار دیدەن کەری
هۆر گێرە شێوەی قەیسی عامێری
شێوەت ئێحسان بۆ چەنی رەقیبت
تا دیدن دلدار بۆ وە نەسیبت
مەجنوون چەندێ بێ پەی لەیلێ وێڵ بێ
دێوانە و سەرسام، بیابان گێڵ بێ
مەگرەواو سەیلاو نە دیدەش مەوەشت
روێو پەی تەقدیر کەردش عەزمی گەشت
خاتر پڕ جە داخ، دەروون جە خەم کەیل
هۆردارا بێ شەرم فەریاد پەرێ لەیل
لەیلش بە ئاواز بەوتەور مەلاونا
سەدای زاری ئەو ، سەنگ مەتاونا
بەو دەشت و دەردا سێر گێڵا خەیلێ
ئاخر شی وەلای هەوارگەی لەیلێ
دیش خێڵی لەیلێ نەوجا هۆرکەندەن
مەنزڵ وێرانەن ، کەس تێش نەمەندەن
مەجنوون خۆ وێڵ بی بەدتەر بی هەردە
هەڕ داش بەسەردا چوون ئازیز مەردە

دیوارێو دەسچن لەیلی نازار بێ
سایەش شیفای دەرد قەیسی بیمار بێ
شی نەپای دیوار مەجنوونی دڵ رێش

تا سای ئەو کەرۆ زامانش سارێش
دیش سەگێ زەعیف، رێشی کوهەن ساڵ
ها نەپای دیوار کەفتەن وە بێ حاڵ
سەر تاپای تنش چەنی زامان رێش
زوان کەردەن تێغ پەی زامانی وێش
مەماڵۆ نەزام زوان چون نەشتەر
وەرووی زامی سەخت مەشانۆ وەشتەر
ئێندە مەشوو مۆر هانە رووی زامش
بیەن چوون دەوار سیا ئەندامش
چەن وەختەن کەسێ نانێ نەدان پێش
سازان چەنی زۆخ ئیستخوانی وێش
غەیر جە قورسی (بەدر) ، مانگی دوو هەفتە
هەرگیز چەم بە شکڵ نانێ نەکەفتە
شیی بە نزیکش (قەیس) سارا گەرد
کیشا پەی حاڵش ئاخی سیا سەرد
وات ئەی پاسە بان سیای خەیمەی یار
ئێشکچی شەوگار نەدەوری دیوار
چەرخەچی شەوان ، ڕۆ نە دەروو دەشت
بەبری شێرشکار پەرێ ئاهوو چەشت
(پولنگان) ئەوسا فکری تۆشان کەرد
حەساری کۆشان پەرێ وێشان کەرد

نەعرەتەی دەنگت هەرکۆ مەیاوا
مەنزلانی چۆل مەکردش ئاوا
ئینە چە حاڵەن تۆ پەنەت یاوان
چمان ئەندامت بەتیغ شکاوان

جە کۆچی (لەیلیٚ) شای بەینت داران
تۆنی جیٚ مەندەی کۆنە هەواران
خەیڵی پی دەستور پە شیۆ بی پەریٚش
ئەحواڵی (لیلٚی) خەبەر پەرسا لێش
ناگا تەماشای دەشت و سارا کەرد
دیش کە (سەیادیٚ) پەیدا بی جە هەرد
یەک ئاهوش کوشتن، وەستن نەشان دا
مەویەروٚ بەجەخت نەو بیابان دا
شی وەلای (سەیاد) قەیسی جەفا کیٚش
تا چون سائلان گۆشت بوازوٚ لیٚش
واتش ئەی (سەیاد) تۆعەشقی پیرت
ببە خشە پیٚمان ئاروٚ نەچیرت
(سەیاد) چون مەردان ، مەردانگی کەرد
لاشەی نەچیرش بە (مەجنون) سوپەرد
(مەجنون) هوٚرگیٚراو ئامابە شیتاب
گنانە خەیاڵ کار سازی کباب
ئاهووی (سەیادش) قیمە کەرد بە تیغ
لاشەو جەرگ ودلٚ پیٚکا وەڕووی سیٚخ
بەدڵەی پوڕ سوٚز هیجران وەردەوە
بە ئاهی دەروون ئایر کەردەوە

کەبابیٚ کەردش بە سەد سوٚز و خەم
نمە کاوش کەرد بە ئەسرینی چەم
ئاورد وەلای سەگ بەتەعجیلو دەو ...
واتش ئەی زەعیف بیٚ خوراک و خەو
یە توعمەی کەباب قەیسی چوٚڵ گەردن

تۆ زامدارەنی، پەی تۆم ئاوەردەن
دەسا مەیل کەرە ، شیفای جەستەت بۆ
مەرهەم پەی زامان جەستەی خەستەت بۆ
چەندێ پی دەستوور کەباب کەرد پەرێش
تا کە زامانش یەک یەک بی سارێش
قوەتش جەقووت کەباب بی تازە
تەی بی نەسارا کەردش جان بازە
دیسان جەنووە شی وەلای (لەیلێ)
وێش وەست نەدامان خاکپای (لەیلێ)
شەو پاسەبانی یانەی (لەیل) مەکەرد
رۆ چەنی (شوان) مەگێلا نەهەرد
جەودما هەروەخت (قەیس) بێش ئارەزوو
تا دیدەن کەرۆ لەیلی عەنبەر بۆ
سەگ پیێش مەزانا چون ساحیب فامان
مەشی وە پیێش واز مەگرتش دامان
بەو تەورە ئەغیار پەنش نەزانا
مەجنونش وەلای (لەیل) مەرەسانا
(مەجنون) بەدیدار لەیلێ مەبی شاد
کوگای خەرمانان خەم مەداش وە باد

ئەرپیێش مەزانا رەقیبی راچەفت
ئاخر وەلای (لەیل) کەی راگەش مەکەفت
(سەیدی) داڵ جە دەس بەد خۆیی (رەقیب)
نمازۆ دیدار یارش بۆ نەسیب
ئەر سەرد ساڵ چەنیش بکەری خاسی
خاسیش هیچ نیەن غەیر جە نارسی

(سەگ) پێشەش مەدەی وەفاش پی تەورەن
(رەقیب) گەنجش دەی پێشەش هەر جەورەن

« دۆلبەر »

دولبەر، دڵ ئەستانای جە من، شەرت ئی دڵستانی نیۆ
جەورش مەدەی رەنجش مەکەر، خۆ کافرستانی نیۆ
شەرتەن بکێشۆ دڵ جەفات، با یادگار مانۆ جە لات

تۆ بۆت نە دڵ خۆفی خودات، خۆ کافرستانی نیۆ
ئامام نەڕات پی جەستەوە، گیرەم سڵام ،چیت نەستەوە
پی حاڵی جەستەی خەستەوە، خۆ کافرستانی نیۆ
هەی نەونەمامی باغی دڵ، پەی تۆ سیان بەیداخی دڵ
سا مەرهەمێ پەی داخی دڵ، خۆ کافرستانی نیۆ
هەی رەندی تۆحفەی نازەنین، خاڵت جە عەنبەر گوڵجەمین
سا مەرهەمێ دە پەی برین، خۆ کافرستانی نیۆ
بیماری تۆم حوور ئەی پەری، ئەر خواهێشەن ئەر سەرسەری
شەرتەن عەیادەتمان کەری، خۆ کافرستانی نیۆ
دا دەم پەنە چلێو ریۆن، قیمەتشەنە سۆنەم گیۆن
چی مامەڵە مەگنۆم زیۆن، خۆ کافرستانی نیۆ
وێڵ وێڵ مەگێلام کۆ بە کۆ، دەردەم گران بێ رۆ بە رۆ
سا حاڵوو دەردێم پەرسە تۆ، خۆ کافرستانی نیۆ
تەرکوو وڵاتیت کەردمۆ، ژاراوو دووریت وەردمۆ
پەرسە بە حاڵی دەردمۆ، خۆ کافرستانی نیۆ
عوریانوو کەڵپۆس کۆڵەنۆ، شەیدا و بیابان گێڵەنۆ
دا پەرسە پەی کێ وێڵەنۆ، خۆ کافرستانی نیۆ

ئەر شەرتوو بەینت ویرتەن، خۆفوو خوڎا و پیرتەن
بۆ لام ئەگەرچی دێرتەن، خۆ کافرستانی نێۆ
یام بارە تەشریف یانەمۆ، یا دوورۆ پەرسە حاڵمۆ
تەرسە هەناسەی کاڵمۆ، خۆ کافرستانی نێۆ
قەومان ، خوێشان و هامسەران، لۆمەو مەنان چی کەران
خاسەن تەئەسوفمان وەران، خۆ کافرستانی نێۆ
سەیدی گرانۆ ئەلویداش، هیجران مەدۆ هەردەم جەفاش
هەی پەی خوڎای بەیدێ وەلاش، خۆ کافرستانی نێۆ

((دڵ ناڵانشەن))

دڵ ناڵانشەن ، دڵ ناڵانشەن
هام سەران جە دەرد ، دڵ ناڵانشەن
زویریش جە تاو خەیاڵانشەن
ئارەزووی تەواف عەوداڵانشەن
جە دووری یاران بێ قەراریمەن

واوەیلاوو حەشر ، شین و زاریمەن
ئارەزووم کەردەن چوون قەدیمساڵان
بشوون پەی تەواف بارگەی (عەوداڵان)
بە دڵەی غەمناک نا مورادەوە
بە دەروون غەمبار خەم بە بارەوە
فەسڵی گوڵکەشتەن ، وادەی گوڵانەن
عەترشان دەوای دەردی دڵانەن
ئێمەو دڵ هەردوو بە زاری و لاڵان
با بشمێ وە سەیر بارگەی (عەوداڵان)
پەی دیدارشان گەرمیی تاسەمەن
سەر زەمین گرتەن دووی هەناسەمەن
(پیر ڕۆستەم) ویران کەس نیەن تێشدا
وێرانیش مەدۆ جەرگم بە نێشدا
(شەوبۆش) نیلی پۆش ، خەمگین دیارەن
(چنوورش) پەشێو چوون زولفی یارەن

سەر بەرزان ، هەردان عەوداڵان تارەن
سەیرش پەی یاران چون زەهری مارەن
بابە دوعای خەیر یاران کەرمێ شاد
خاسی عەوداڵان با وەرمێ وە یاد
هەر هەفت عەوداڵان بگێرمێ دامان
بەڵکم بیاوان یاران وە لامان
یا هەفت عەوداڵان دڵ پاکی دڵ ساف
نامتان مەشهوورەن جە قاف تا بە قاف
ساکنانی غار کۆی بەرزو بوڵەند

دوعا مەقبوڵان بارگەی خوداوەند
وە بەرزی ئەو کۆ ، بەرز بۆ پایەتان
بە دایم پەیمان مەنۆ سایەتان
(سەیدی)شەرتش بۆ چوون وەفاداران
بە یۆ پەی تەواف بارگەی (عەوداڵان

« سەنگی هەواران »

سەنگی هەواران ، سەنگی هەواران
سەنگی سیاڕەنگ کۆنەهەواران
جای بەزمی رەندان، نیشانگەی یاران
تەختی خاڵخاڵان نازک نازاران
جە زەڵ مەزانوو سوفید رەنگەنی
ئیسە سەبەب چێش سیا رەنگەنی

کۆن عەیش و نیشات نەووەهارانت
کۆن ئاهووی رەندان پۆل نازارانت
سەرخار چوون تۆ کووێ، عەنبەر بۆشان بێ
دایم ئامۆشۆ وەلای تۆشان بێ
ئیسە جای ئەوان چۆڵەن، وێرانی
ئەحواڵی ئەوان تۆ چێش مزانی
ساکە ئێدێ شنەفت سەنگی سیارەنگ
بە ئاە و ناڵە لێم ئاما وەدەنگ
ئەحواڵی دەردم دێوانەی بێ هۆش
مەر نمەزانی چی بیم سیاپۆش
ئەوسا من هامڕاز خاڵ قەتاران بێم
تەکیەگای رەندان، پۆل نازاران بێم

رەنگم سفید بێ چوون رەنگی کافوور
شەوقی جەمینم دیار بێ جە دوور
ناگاە پەی تەقدیر چەرخی پوڕ ستەم
ئیمە و نازاران جیا کەرد جە هەم
ئیسە نە پام هەن گێڵووشان وە شۆن
نە وێم مزانوو ماواشان جە کۆن
فەڵەک ئەر زانێش چێش ئامان پێمان
دووری نازدارا نەرمانێ پێمان
کەرداش دووچاری دووری و جیایی
نیاش بە دڵدا داخی سیایی
ئی داخ هەرپەی من تا رۆی رەستاخێز
چوون هیجرانی یار گرتەنم بەرێز

ئاییری هیجران کەوتەن نەجەرگم
سیاوش کەردەن سەرتاپای بەرگم
چی کوورەی هیجران من نەجۆشانەن
جە سینەی سەیدی سیاو پۆشانەن

«شەماڵ»

شەماڵ، مەگێروو وەنەت نزایێ
ئەر بە نزای من ببۆت رەزایێ
تاقەت چێم برِیان نەمەندەن تابم
هوون مەشۆ نەجەرگ کزەی کەبابم
یەک شەو بای شەماڵ ، وەر جە سوب سەحەر
بە دەوان وەلای قیبلەم گوزەر کەر
وەلێ لوانت پەیتەور بەدەو بۆ
شۆ وەلای شیرین هێمای نەخەو بۆ

پەردەی ناز جە رووش بدەر بە لاوە
بۆسە دەر بەقەوس قەمەر سیماوە
چین چین دەستەی زۆڵف خەم وەردەی جەمین
پەرچین نەدەوران گوڵباخچەی جەمین
مازە پەشێویا بەڕووش وە هەمدا
نەک پێوار بۆ مانگ نە دڵی تەمدا
چوون نووری ئیمان نەڕووش مەدرەوشۆ
با زۆڵماتی کوفر، ئیمان نەپۆشۆ
وەختێ بای شەماڵ پەڕەندەی تیژڕەو
شیرین ، دیدە مەست هۆرمێزۆ جە خەو
جەودەم بە ئیکرام وەنەش سەلام کەر
عەرزوو حاڵی من ، پەنەش ، تەمام دەر

شەماڵ وێت کەرە بە زوانوو من
واچە بە شیرین سۆی چەمانوو من
من قاسێد جە لای دەردەدارێوم
کیاستەی دڵی بێ قەرارێوم
پەی تۆ سەیلی هوون مەشۆ نە چاوش
پەی تۆ جە چاوان ، دوور کەوتەن خاوش
پەی تۆ بێ ئارام، سەرسام و لێوەن
تەن، زامی خەدەنگ ئەبرۆی تۆش پێوەن
پەرسە شیرینێ مەیل ئێمەش لاوەن
یا جە شەرتی وێش چوون زۆڵفی خاوەن
پەی سەیدی مەرگەن بە بێ یار ژیان
مازە بای شەماڵ بسپاروونە گیان

« شیرین پەیوەندەن»

شیرین پەیوەندەن، شیرین پەیوەندەن
دوو ئەبرۆی سیات بە هەم پەیوەندەن
دوو شیرازەی قەوس، ئۆسای غەیب ژەندەن
هەر یەک سەد پەیکان وە جەرگم شەندەن
جەو دەستەی زۆڵفان حەیران مەندەنان
دامەن، یا شامار؟! یا خۆ کەمەندەن؟
خاڵی جەمینت، زۆڵفی چین چینت
چوون دانەو دامەن، سەیادان تەندەن
هەر تارێش سەد تار پێچ دان وەهەم دا
هەر تارێش سەدْ دڵْ پەنەش پابەندەن

ئەر من شەیداش بیم ، نەکەران مەنام
بێ حەد زەریفەن، بێ سامان رەندەن
باڵات وێنەی سەوڵ، سای سەهەندی باخ
شۆخەن ، وەش تەرحەن، بەرزەن، بدڵەندەن
دوو دیدەی سیای فیتەئەنگێزت
سەرمایەی ئەفسوون، هەم جادوو بەندەن
خەمزەو لارەو لەنج، دیای بەنازت
بنچینەی یانەی سەبووریم کەندەن
گوفت و گۆی شیرین، کەلامت، رازت
شەهدەن، شەکەرەن، نەباتەن، قەندەن
بەهای دانەی خاڵ سەفحەی جەمینت
موڵکی هیندستان، شاری خەجەندەن
عومرم شی وەباد ، تاقێق نەزانام
بێ مەیلیت تاکەی؟ جەفات تا چەندەن!
خواجەی ساحیب شەرت چی رەنجیانی
مەیلت ، مۆبەتت، هیچکام نەمەندەن
کەی جە بەندەگیت سەرکێشان، سەیدی!
هەر غوڵامی تۆن، هەتاکە مەندەن
حەڵقەی غوڵامیت مەکەرۆ نەگۆش
بەندەن، پێش واچە: یە کەمتەر بەندەن

« شەرابوو عەشقی »

شەرابوو عەشقوو تۆ ساف و زۆلاڵ
بە لەزەت وەش بنۆشای توند و تاڵ
مەدەینەش پەی کەسێ تۆ دڵ نەوازی
بە بێ مەینەت ، چە موحتاجی سواڵ
مەبۆ مەستی ئەبەد ، هەر کەس مەنۆشۆش
کە ساقی پادشاهی (زوالجەلالا)
کەسێوەن ئا کەسە ، لێوەن بەزاهێر
بە باطن ، عاقڵ و ساحێب کەماڵ
نە فکرش هەن جەلاو موڵکی ، نەماڵی
نهۆ باکش جە فورزەندو عەیاڵ
نهۆ موعجب ، نهۆ بەندەی ریاکار
نە مەقسوودش بە دونیاو گەنج و ماڵ

به تاقیق ئانه پیرەن ، گێرە دەستش
نهۆ پیری و یەردەی ماهو ساڵا
دریغ چی کشتوو دونیای ئێمە هەرگیز
(شکارتێو) پەی قیامەت مان نەکاڵا
دە یاران وەر بدەیمێ دەس جە دونیای
نەبیمی شاد پەنەش ، شادیش بەتاڵا
ئەگەر سەد ساڵ چەنەش مەنمێ بەدڵشاد
چەنەش تا سەر مەنەیمان پەی مەحاڵا
هەزار جامێ جە شەربەت ئەر بنۆشمێ
جە ئاخر ، ژاروو مەرگیمان قەرتاڵا

بە ناگاه باخەوان مەبرۆ بە تیغ مان
نیەن رەحمش ، جە یاوان و جە کاڵا
وەنەش فەرزەن ، بشۆپی کاروانە
ئەگەر (بوو جەهلەنوو) وەرهۆ (بیلالا)
زەرێومان سەر حیسابەن ، خاک وەسەرمان
نە پۆشاکوو ، نە واردەیمان حەڵاڵا
وەرینان ، ئەولیای دڵپاکێ بێنێ
جە دڵ پاکان ویەردەی کارساڵا
جەرۆو مێشەر وەبێ پەروا مەشانێ
وەلای جەننەت ، چەنی پەرواز باڵا
جە (حل و سندس و ئیستەبرەقیشان)
خەڵاتی خاس ، مەپۆشانێ وە باڵا
پەی ئێمە موشکیلەن بارما گرانا
(خطاء معصیەت)، زوڵم و وەباڵا
درازوو دوور ، سەفەرمان هانەوەردا

نه تۆشەی ڕا ، نه پۆشاکوو ، نه پاڵا
جه پەنجا ئاستان ، ڕاگیر مەنیشان
ئەوان چێمه ، مەپەرسانێ هەواڵا
جه هەر یاگێوجوابشا وەش نەدەیمێ
(تەوەقوف) مان هەزارێ پەڕ به ساڵا
جه دیوان و سەبای سا چێش بکەرمێ
نەبا دامان به دەستی چەپ قەباڵا

کەریما ، غافر الزنبا، رەووفا
رەحیما ، بی شەریکا ، بێ زەواڵا
به لوطفی تۆ ، قەوی ئومێدمانەن
نەبیمی قەهرو تۆ ، دڵمان زوخاڵا
ئومێدمان هەن ، پەنامان دەی جه دۆزەخ
نەک ئێمه حۆروو جەنەت مان خەیاڵا
الـهی ، تۆبەی ئێخلاسمان قبوولێ کەی
(قبولێ تۆبان) جه عوسیان ، چی بناڵا
یەقین (انی لغفار لمن تاب)
پەرێ بەخشاییمان شاهێد به حاڵا
شەفاعەت خوای گوناهکاران ، (محمد)
که ساحێب عێزەتووجاهوو جەڵاڵا
مەگەر تۆبی تکاکار ، یا (محمد)
وەگەرنا ڕەستگاریمان مەحاڵا
خوداوەندا ، به فریاو (سەیدی) یاوی
جه وەختێونه که مەنزڵ تیره چاڵا

«سەیدی عار نیەن»

سەیدی عار نیەن ، صەیدی عار نیەن
هەر کەس عاشقەن نالەش عار نیەن
ئێمەیچ نالەمان خوَبیَ کار نیەن
کەس جە دەردی کەس خەبەردار نیەن
منیچ دێوانەی خاڵی شیرینم
پا بەندی تای زولف بوَ عەنبەرنیم
بەڵام ئێد شیرین ئەیامان نیەن
چون خواجەی غەمخوار غوڵامان نیەن
هەرگیز چەنی کەس تا سەر نەساتەن
شەرتش ، ئێقرارش ، وەفاش یەک ساتەن
تامەیوَ وەلام رەندی جەمین گوڵ
خوَفی هیجرانش مەنیشوَم نە دڵ
ئەو ساتە شیرین مەکێشوَ دەستم
ماوەروَ بە سوَز زامانی سەختم

جه خوٚفی لواش جهستم نهلهرزهن
هاوارو ههی داد ههی ها نام بهرزهن
گیروٚدهی هیجران دایم بیٚ کهیفهن
کافر گیروٚدهی هیجران بوٚ حهیفهن
یاران یهسهنگهن چهنش حاشا کهن
جهستهی مهینهت بار من تهماشا کهن
یهسنگهن پهی تهور مهسوٚچوٚ به تاو
دلٚ قهترهی هوونهن چون نهبوٚ به ئاو
(سهیدی) جه هیجران شوٚخی جهمین لالٚ
سا پهی چیٚش نهبوٚ به کوٚگای زووخالٚ

«عەرزە داشت بەندەی»

عەرزە داشت بەندەی دڵمەند و رەنجوور
سەیدی دامی عەشق، بەسەیدیی، مەشهوور
جە ژەهراوی عەشق شەربەت چەشیدە
هەرگیز شادی و زەوق بە چەم نەدیدە
خەستەی پەشێوحاڵ، پێکیای زامەت
خەمناک و خەمبار، دایم خەم قامەت
نە جامی هیجران سەد هووناو وەردە
تەرکی وەفاو بەین هەرگیز نەکەردە
دەرد زەدە و هەردەی ئەحبابی شەریف
رەندی نازداران ، زولێخای زەریف
خاتر جە شیرین، زەریفتەر جە لەیل
یاری دڵ ئازار، کەم وەفای بێ مەیل
عەرزە جە مەزموون، عەرزە و حاڵمەن
ئێدەن گوڵجەمین، سۆسەنخاڵمەن
ئەوەڵ بە ئیخلاس سەوگەندان وەردە
ئاخر شەرت و بەین تا سەر نەبەردە
هەرگاە جە رووی لوتف، زوڵفان عەنبەرین

ئەر پەرسێ ئەحواڵ بەندەی کەمتەرین
جەلات مەعلووم بۆ سەڵوی خەرامان
جە هیجرانی تۆ کارێ پێم ئامان
زەعیف و زەبوون، زەعفەران رەنگم
چوون نەقشی دیوار دایم بێ دەنگم

شـــەو و رۆ گریان، دیـــــدە نمینم
بە دڵ سیاپـــۆش ، قامەت خەمینم
بە تێغی هیجران سینە ســەد چاکم
ئیفتادە و بێ ناز، خــەڵتانی خاکم
بێ تۆ زیندەگیم چوون ژەهری مارەن
دونیا نە دیدەم چوون شەوی تارەن
مەعلووم بۆ جە لات نەو نەمام، وەشبۆ
سەیدی جــە فیراق دووری باڵای تۆ
حاڵش بەی تەورەن، بە ئایەی کەلام
ئیختیار بە تــــۆن، باقی وەسەلام

« قیبلەم ویر نەبی »

قیبلەم ویر نەبیٚ ، قیبلەم ویر نەبیٚ
جاریٚ چوون جاران ، ئیٚمەت ویر نەبیٚ
کەشتی مان بە دەس توٚ ، تەقدیر نەبیٚ
ئەرناٚ جە لای توٚ هیچ تقسیر نەبیٚ
ئەر تەقدیر بە دەس توٚ بیا مەرگم
مەودای تیٚغی تیٚژ مەدات وە جەرگم
مەدات وە جەرگم سەد جار نیٚشی تیٚغ
هەتا ریٚشەی گیان مەکەندی جە بیٚخ
ئەر جەرگم بدەی لەت لەت بە چلٚ دا
ئەسلٚا ئینسافت نیەن جە دلٚ دا
بیٚ مروەت جاریٚ جە حەق نەتەرسای
پەی جەستەی خەستەم ، هەرگیز نە پەرسای
هەر روٚ جە نوٚوە مەڕەژی چاوان
سەرنیٚشی موژەت وە سوهان ساوان
موژانت هوون ڕیز کوشندەن قاتلٚ
یەک یەک چون خەدەنگ مەدەیشان نە دلٚ
هەزاران زامت وە جەرگم کەردەن
خەمتەن هوونی من بە یوٚت وە گەردەن
هەرگیز بیٚ ئینساف نەداری عادەت

جارێ زامدارت کەری عەیادەت
تۆ دیدەت پەی قەسد کوشتەی من رەشتەن
چمان کە سەیدی ، با بەی تۆش کوشتەن

« قیبلەم چی دونیا »

قیبلەم چێ دونیا ، قیبلەم چی دونیا
ئێندە ئاواتم مەندەن چی دونیا
رۆێ وەر جە مەرگ ، بە دیدەم بدیا
لەب وەبانی لەب لاڵی تۆم بنیا
هەردوو بنیامان سەر وە یەک سەرین
کەردێمان رازی ویەردەی دێرین
بدێام دەستی تۆم وستەن نە گەردەن
ئەوسا بواستام ئاوات وە مەردەن
بۆ بنیام وە بۆی زوڵفی موشکینت
بکەردام تەواف کابەی جەمینت
باڵای ویێم پەخشان باڵات بکەردام
داخم نەمەندا ، ئەوسا بمەردام
ئەوسا جەو دما ، ئەگەر مە مەردم
پەی مەردەیی ویێم شادی مەکەردم

« کۆساڵان وەشەن »

کۆساڵان وەشەن ، کۆساڵان وەشەن
میرزام ، سەیری هەرد کۆساڵان وەشەن
تەماشای جەرگەی گوڵاڵان وەشەن
سەیری سەر بەرزان ، (عەوداڵان) وەشەن
پەی لانساران خاڵ خاڵش وەشەن
وەرواوی شیرین لاپاڵش وەشەن
شنۆی شاخەی ساز ، شەتاوش وەشەن
رۆ بیداریش وەش ، شەو خاوش وەشەن
تەماشای نەورۆز ، خاڵ ماویش وەشەن
کافووریش ، نیلیش ، سیاویش وەشەن
چۆپیی کۆساڵان سەیرانش وەشەن
سەدای قاق بۆی کەبکانش وەشەن
چە خاس جای گەشتەن ، عوبورش وەشەن
بۆی عەترو عەبیرچنوورش وەشەن
شەوبۆی نازەنین ئەشەد بۆش وەشەن
ساراو دەرو دەشت ، کەشوو کۆش وەشەن
وەشەن بۆی سۆسەن سەر کڵاوانش
وەشەن ، سەوزی فەرش پای کڵاوانش
وەشەن خرپەی پای پۆلی ڕەندانش
وەشەن شیرین خاو سای سەهندانش

وەشەن چەنی (دۆس) رۆ گێڵێش پێدا
وەشەن بیش هامراز شەوان جە جێدا
وەشەن چوون بەهەشت رووی سەر بیساتش
وەشەن ، شیرینەن، عەیشو نیشاتش
وەشەن ، خاس وەشەن سەیری وەهارش
فەسڵی نیسانش ، مانگی ئەیارش
پەی کەسێ خاسەن (میرزام) کۆساڵان
چەنی (یار) کەرۆ سەیری گوڵاڵان
هەر کەس چوون سەیدی جە هیجران خەستەن
سەیری کۆساڵان کەی ئاوات واستەن

نەورۆز گوڵ خێزان

نەورۆز گوڵ خێزان ، نەورۆز گوڵ خێزان
واڎەی وەهارەن ، نەورۆز گوڵ خێزان
بەڎەن کافووران ، خاڵ خوردەڕێزان
پۆشان مایەی عەتر بۆی عەنبەربێزان
نەورۆزگوڵ جاسووس گوڵانی تازەن
وەهار کیانان مزانی وازەن
بافتەن پەی زینەت رەندانی دولبەر
چوون جوقەی تاووس بپێکان وەسەر
قاسد نەورۆزان نە پای هەردەوە
یەک یەک بەرئامان نەتۆی پەردەوە
هێمای خۆ زمسان تەشریف نەبەردەن
نەورۆزگوڵ موژدەی وەهار ئاوردەن
مزانی مڎۆ زمستان ویەرد
تەختی یەخ بەندش هەوا دا بەگەرد
ئەر سەد کە هەوای سەردیش بەرۆ تەن
خورشید مەنزڵگەش نەبورجی حوتەن
بەڵێ جاڕچیان نەرۆز جاڕ مەڎان
جاڕی پادشای نەووەهار مەڎان
بادی وادەی وەشت نە کۆسار مەیۆ
یاران مزانی نەووەهار مەیۆ

پادشای وەهار وادەی وەختشەن
بە تەعجیل مەیۆ، ئامای جەختشەن
وەختەن شای وەهار بنیشۆ نەدەور
جارِ بکێشۆ رەعد، تەمەلوول و هەور
وەختەن بگێرۆ رووی دەشتی سارا
کەوکەبەی وەهار وێنەی شای دارا
وەختەن بەیۆ بەر ئوردووی گوڵاڵان
گێرا دەرودەشت چوون هەردەی جاران
وەختەن برِۆسان گوڵان هەزار رەنگ
چەرمە و زەرد و سوور، چوون دێبای فەرەنگ
وەختەن شای وەهار بکیانۆخەڵات
سەوزی ئەتڵەس رەنگ پەی رووی سەربیسات
وەختەن شەقایەق سەر باوەرۆ بەر
هۆردۆ ئاڵای سوور جە باڵای کەمەر
وەختەن بولبولان جە شیرین خاودا
بێدار بان جە مولک خاسەی زەهاودا
وەختەن سارێش بۆ خاترشان جە داخ
لەت بینان بە عەزم گولگەشتی لەیلاخ
فەسڵی نەووەهار وادەی گولگەشتەن
سەرزەمین بە رەنگ سارای بەهەشتەن
وەختی شادی و عەیش ئەییامی سەیرەن
پەنەش دڵشادەن، ئەر وەحش، ئەر تەیرەن
ئەگەر خاترێو ناچاخەن، زویر
وەهار بێ کەیفیش مەبەرۆ جە ویر

چوونکه شای وەهار شادی مەوازۆ
هیچ کەسێ خەمناک، مەلوول نمازۆ
سەیدی چوون مەلوول هیجرانی یارەن
فێشتەر خەمناکیش فەسڵی وەهارەن

وه یادی ساڵان وه یادی ساڵان
دڵه تۆ وەیاد ویەردەی ساڵان
وەس نیشه خەمناک چەنی گوڵاڵان
با بشمێ وەسەیر بارگەی عەوداڵان
کۆمای خەرمانان خەم دانت وەهەم
نیشتەنی جه لاش پەژاره و ماتەم
بای شەماڵ نیەن بدەیش وه باوه
تاکەی سەرگەردان مەبیش وه لاوه
عەوداڵان بەرزەن، شەماڵش تێزەن
نەسیمش بۆی عەتر عەنبەرئامێزەن
با کۆگای خەمان هۆرگێرمێ به کۆڵ
بەرمێش وه کۆی بەرز عەوداڵانی چۆڵ
چەوگه ئێمه و تۆ، هەردویما بەهەم
بدێمێش وەباد، بەکەم ، کەرمێش کەم
دڵه تۆ سادار دێوانەی وێڵی
جانشینی قەیس بیابان گێڵی
نیشتەیت بێ سوودەن جەماڵانەوه
با بشمێ وەکۆی عەوداڵانەوه
ئەر پەی وایەی دڵ، وەرپەی سەوابەن
سەیری عەوداڵان پەی ئێمه بابەن
سەیری سەربەرزان، گەشتی سەرکاوان
شادی خەمانەن، رۆشنی چاوان
سا با راگەی چۆڵ بگێرمێ نەوەر
تەی کەرمێ هەردان، کەش و کۆ و کەمەر
جه هیچ مەنزڵێ نەگێرمێ قەرار

تا بشمێ وه بان پای دامانی غار
وه بانی ئەو تەخت، حاجەت نما کەین
پەی وایەی موراد دەس بە دۆعا کەین
بشمێ نە ئەیوان غاری هەیبەتناک
تەکیەگای خاسان، ئەودالّانی پاک
دوو دەست پەی دۆعا هۆردارمێ گوشاد
یا حەی ، یا قەییوم، دەهەندەی موراد
بە عەشقی رەسوول شای یەسرب مەقام
بە شەوق و نووری ئەسحابان تەمام
بە عەشقی بازووی درازی حەیدەر
زۆر ئەرمانای دەرب دەروازەی خەیبەر
بەعەشقی خاسان ، دڵپاکانی ساف
نەڕووی سەرزەمین جە قاف تا بە قاف
یا (رجال الغەیب)، یا هەفت ئەودالّان
جە کۆی پێرۆستەم، هەم جە کۆسالّان
یائەودالّ ، فەریاد نامت مەشهوورەن
هیممەت یار کەری، کار بە زەروورەن
سەودای عەشقی یار ها نە کەللەمدا
وستەناش نە گێج دەریای ماتەم دا
خەریکی خەمنا،خەم خەلّاتەنان
دوور جە یار کەفتە، کشوو ماتەنان
زام زەدەی دەوران، هیجرانی یارم
سەد عوقدە پەرێش کەفتەن نەکارم
چوونکە بەد ئێقبالّ، سیاستارەم
سەنگی بەدبەختی ، نەخشەن نەچارەم
ئەربشوون وەلای ئەفلاتوونی ژیر

پەی دەوای دەردم ئاڎ مەوەرۆ گیر
ماچۆ تۆ بە عەشق، سەد پارەجەرگەن
دەوای دەردی تۆ وەسڵەن، یا مەرگەن
یا شاهی شاهان، یا حەیی خاسان
ئاسان کەی کارم بە دەستی ئاسان
هەر من بێ چارەم، یاللە چارم کەی
خاتر شاد بە وەسڵ، باڵای یارم کەی
ئارەزووی دڵان یەکسەر حاسڵ کەی
دۆست بە دۆستی وێش، بەخەیر واسڵ کەی
سەیدی دڵ پڕ ئێش، جگەر پڕزامین
یائەللە دۆعاش قەبووڵ کەی، ئامین

هارە سەتەنی

هارە سەختەنی ، هارە سەختەنی

تۆ خۆ کەم قیمەت سەنگی سەختەنی
جای بوڵەند ئێقباڵ، ساحیب بەختەنی
یار ئامان وە لات، جەهد و جەختەنی
تراشیدەی دەست سەر ئوستادی باش
جەستەت پڕ جە زەخم، قوڵەنگەی سەنگ تاش
یادگار ئوٚسای قەدیم زەمانان
دەس ئاسی دەسکێش ، خەیاتەی خانان
چمان تاشیای تێشەی فەرهادی
دەستەت جە نەمام، داری شمشادی
ئارۆ قیبلەو من بە لەنجە و لارە
تەشریفش وەلای تۆ ئامان هارە
شیرینەن نیشتەن دانە مەدۆ پێش
هارەش هار کەردەن، دەور مەدۆ نەوێش
مەگێڵۆ بە دەو چوون چەرخی چەپگەرد
هەیاهووش گەرمەن، مەناڵۆ جە دەرد
دوو لیمۆی وەش بۆش تەرحی شەمامە
جمەجمشانە نە یەخەی جامە
کەس چوون تۆ ئازیز جەلای یار نەبی
هارە چی وەشیی ساچی هار نەبی
تای تۆڕەی زۆڵفان سیای عەنبەربۆ
سەرئاوێز کەردەن تا وەبانی تۆ
دەخیلەن دەستت بە دەستی یارەن
پەنجەش ڕێش نەبۆ هارە هاوارەن
شیرین بە سەد ناز مەکێشۆ دەستە
دانە مەدێپێت چوون ئاوات واستە
دانەش مەسانی چوون ستەمکاران

مەکەریش وە گەرد تووتیای شاران
تاقەت شی جە لام، واتم ئەی هارە
بە مەودای ئەڵماس، بای پارە پارە
تۆ دەستی شیرین دەستەکێشتەن
ئاواتت بڕیان، ناڵەی چێشتەن
تۆ پەنجەی شیرین کەفتەنت وەسەر
چی سارێش نەبێ زامانی خەتەر
با من بناڵوو روان تا شەوان
زەدەی هیجرانم، دەردم بێ دەوان
هارەی هەراسان هەردەی هەردەگێڵ
کەم دەور دە نەوێت چوون دێوانەی وێڵ
ئانە شیرینەن دوڵبەر، دڵستان
دڵ چێت مەسانۆ بە مەکرو داستان
بە بەین و بەقاش هیچ مەبە خەڕە
جەفاش سەد بارەن، وەفاش یەک زەڕە
چەنی کەس تا سەر هەرگیز یار نیەن
یاری ساحیب شەرت، وەفادار نیەن
کاتێ مەزانی هورئێزا بە قەس
چوون بێ بەینەتان جە تۆش کێشا دەس

شی بە ماوای وێش، تەشریف بەردەوە
تۆش ئاستی وەلای داخ و دەردەوە
کۆتا بی سەدا و نەعرەتە و دەنگت
بێ قیمەت گنای ، کەساس بی سەنگت
بە دڵەی پڕسۆز مەینەت بارەوە
پێچیای بە دەرد دووری یارەوە

ئەوسا چەنی زام ، بێ دەوای خەتەر
مات مەبی بێ دەنگ، جە سەیدی بەڕتەر

هیجری نەزانان

هیجری نەزانان ، هیجری نەزانان
تۆ بە حاڵی دەرد ئێمەت نەزانان
من سەیدی سەردار سوپای دێوانان
کوشتەی دەردی عەشق، زەدەی هیجرانان

تا وانام ، کتاب دەرسی عەشقم وەند
مۆری دڵ بە سەجع، نامی عەشقم کەند
جە مەکتەبخانان تا کە مەشقم کەرد
عالەم مەزانان مەشقی عەشقم کەرد
تا کە جوان بێم نە سەودای یار بێم
هەوای عەشقم بێ، پەوچی سادار بێم
بە ساڎاری عەشق یاوام بە پیری
ئەسڵەن رام نەکەوت من وەلای ژیری
نەووەهاری عومر جوانیم ویەرد
گا چەنی هیجران، گا بە داخ و دەرد
هەر شێت و سادار، بیابان گێڵ بێم
چمان من جادار مەجنوونی وێڵ بێم
سەیدی تا زیندەن چەنۆ دەردەوە
چوون مەجنوون وێڵەن بە رووی هەردەوە

یا حەیی بێچوون

یا حەیی بێچوون، یا حەیی بێچوون
یا حەیی بێ مسل، بێ هەمتای بێچوون
یا فەرمان فەرمای ئەمری کاف و نوون
کەریمی کارساز بە کون فەیەکوون

چوون تۆ نادر سنع، کەسێوتەر چکۆن
قادر هەر تۆنی ، نادر سنعی تۆن
هەفت ئاسمانان چەنی ستاران
بەرزی بێ ستوون، وەپات وناران
موعەلەق وەبان ئەوان کورسی و عەرش
زەمینت بە دەست قودرەت کەردەن فەرش
کێ دارۆ قودرەت سازۆ، غەیر جە تۆ
رۆشنی و زۆڵمات، شەوان چەنی رۆ
یاکێ قودرەتش جە لەیلی دەیجوور
سوب کەرۆ سفید، بەرۆ بدۆ نوور
یاخۆ کێ تاوان هەر شام تا سەحەر
شەوق بدۆ بە مانگ، یا نوور دۆ بە وەر
یا کێ بەرمارۆ حەیی بێ زەواڵ
جە سەنگی خارا سەرچەشمەی زولاڵ
کێ جە نافی خار بەرماوەرۆ گوڵ
کێ مەوزۆ عەشقش نە کەڵلەی بولبول
یە گشت کەردەی تۆن، فەردی بێ شەریک
ئەگەر بۆ یۆتەر، مەمانۆ خەریک

مەزانۆ هەرکەس تۆش بە هەق ناسان
کاران گشت بە بەدەست تۆ مەبان ئاسان
ئۆسای سنعەت خاس، هەرکەس تۆش یادەن
هەقناسی دڵپاک، موئمن هەر ئادەن
یادی تۆن رەفێق شەو زیندەداران
تۆنی یارشان، شەو بە رۆ ماران
کانی سەخاو و جوود، کەرەمدار تۆنی

رازق پەی مەخلۆق هەر رۆ هەر تۆنی
تۆ جە خوانی جوود رۆزیت دان قەرار
ئنس و جن و تەیر، مەل و موور و مار
هەر چەندە زیڕۆح رووش نە حەیاتەن
یەکسەر تەسبێحی گۆیای سەناتەن
بولبول بە نەغمەی هەزار داستانش
زکری یادی تۆن، ویردی زۆبانش
کەبکی کوکوان جە کۆسارەوە
کۆکۆی قومریان وە جۆبارەوە
حەمدەن، تەسبێحەن، سەنای زاتی تۆن
نامی تۆشان ویرد شەوان تا وە رۆن
زاتی تۆ پەی تەور زاتێو نادرەن
بێ شک پەی ئیجاد گرد چێو قادرەن
ئەلا هەر پەی ئەو قودرەت نەدارۆ
یوێوتەر چوون وێش بە ئیجاد بارۆ

زاتت عەزیمەن، بێ حەد فراوان
عەقڵی کەس بە کوێن ماناش نەیاوان
ئەر عالم، ئەرشێخ،وەر پوڕکەماڵەن
زوانش جە وەسف سەنای تۆ لاڵەن
فەردی بێ شەریک ، تەنیای تاکەنی
باک جە کێ داری تۆ بێ باکەنی
جە لای تۆ کارخاس حەیی بێ نەزیر
شا، چێشەن یا خان؟ ئەمیر یا وەزیر
دونیا و مافیها ئەر بۆ وێرانە
نەدارۆ مێقدار باڵە و تۆفانە

یەک تورفەتولعەین ئەر تۆ کەری قین
کۆ، چوون قەترەی ئاو مەشۆ وە زەمین
خەشمت عەزیمەن کەرەم، بێ سامان
کەس تەوانای قەهر تۆش نیەن ئامان
ئێمە گرد بەندێ خەتاکارێنمێ
جە خەتا باری گرانبارێنمێ
ئومێدمان بە عەفو بێ سامانی تۆن
وەرنە کەردەی نیک جەلای ئێمە کۆن
غەرقی گێجی بەحر دەریای مەعاسی
نە ئەفعالی نیک، نە کەردەی خاسی
بەدواچوو و بەدگۆ، بەدکردارێنمێ
لایەق بە عەزاب دەرگەی نارێنمێ
جە هەزاراندا یەکێ خاس نیەن
چەنی خاسنمان هامسایی نیەن
ئەر بە بەدکاری بگێری پێمان
قەت بەرنمەشۆ دەیارێ لێمان
بەڵێ تۆ کەریم کەرم دارەنی
ستارەلعیووب ، هەم غەفارەنی
ئەورۆ عەفوت کەرد پێمان بە خەڵات
قل یا عبادی ، لاتەقنەتووت وات
تۆ خەتا ئامورز گوناەبەخشەنی
بەخشەندەی بێ باک ، دڵ نەلەخشەنی
هەرچەند گوناەکار گوناش فیشتەرەن
تێغی عەفوی تۆ بەڕەواتەرەن
پەرێ بەدیمان عەفوت تەلافین
لوتفی عامی تۆ، پەی گشتین کافین

خسووس پەرێ من گوناەکارتەرم
جە مایەی عوسیان سەنگین بارتەرم
نامەی ئەعمالم جە عوسیان سیان
داغمەی بەدبەختیم بەدڵدا نیان
یا غافێرەزەنب سڕپۆشی ستار
بویەر جە جورمی سەیدی خەتاکار

بەشـــی سێـهەم

« خوێندنەوەی دەق »

هارەسەختەنی و خوێندنەوەیەک

لە کۆی بەرهەمی زۆرێک لە شاعێراندا، دەقێک بەرجەستە دەبێتەوە وەک خودی شاعێری لێدێت. بە جۆرێک کە ئەو دەقە و شاعێر دەبنە یەک و هاوتەباییەکی کۆک لە نێوانیاندا پێکدێت. بە لەونێک کە هاتنی یەک لەوان، بەبێ یەک ودوو، دەبێتە هۆی بیرکەوتنەوەی (تەداعی) ئەوی دی.بۆ نموونە نالی و چامە نووسراوەکەی بۆ سالم. بێسارانی و چلێ نە پەنا. قانع و شێعری بەندیخانە. وەفایی و شیرین تەشی دەرێسێ.مەولەوی و زووسانەن وەی رەنگ. خالۆی کۆماسی و گلکۆی تازەی لەیل و ....

لای سەیدیش ئەوا دەقی «هارەسەختەنی» ، بەرجەستە و خۆ نوێنە. (ئەلبەت بە باوەڕی من).

لەم سووچە نیگاوە، هەولئەدەم لەسەرئەم پارچە شێعرە زۆم بکەم و خوێندنەوەیەکم هەبێت. خوێندنەوەکەش بۆ گوشەنیگاو و بۆچوونی ئەز دەگەڕێتەوە و چەند بۆچوونی بە مانای فرەدەنگی و تەحەمۆلی یەکترە. حاشای لێناکەم کە زۆرێک لە شێعرەکانی شاعێر، تەڕ و پاراون و هەلبژاردنی ئەم دەقە، بە مانای بێ بایەخکردنی بەرهەمەکانی دیکەی نیە.

لە پێناوی هەلپرژێواندنی ئەم دەقەدا، چەند فایلێک دەکەمەوە و تێکەلاوێک لە تەشک و ناوەرۆک،(بە پێی دۆخ و سەردەمی شێعرەکە و لە ژێر کاریگەری خوێندنەوەی هەنووکەیی) ئاوقەی بەردەنگدەکەمەوە.

ـ سۆز و عاتیفە:

سۆز و عاتیفە یەک لە جوانییەکانی دەقی شێعرین کە ئەتوانن بە شێوەیەکی ئەفسووناوی بڕژێنە هەستی کەسەوە و بە بەردەنگگرتنی دڵ، سەرنجی بۆ لای خۆ رابکێشن و «بەزەیی» و «بوغزی» بورووژێنن.

بە یاریدەی ئەم رەوتەیــە کــە شــێعر خــرۆش ئەخاتــە دەڵ و دەروونی بەردەنگ و هەنسکی کەسەر و بــزەی ئۆخــەی و واقــی حەســرەتی، بــە رۆخسارەوە دەچێنن.

چەپکێ وشەی هەڵبژبردەی شاعێر، ئەو کەرەستە ئەفسووناویەن کە لــە تان وپۆی چــنینی شاعــێرانەدا، جــۆش و خرۆشــێک دەخەنــە دەرووی کەسەوە کە دەبنە هاندەرێکی هرووژێنەر بۆ زۆر جمە و بزاڤ و کردار.

خاڵۆی کۆماسی لە پارچە شێعری « گڵکۆی تــازەی لــەیل»دا، ســەرەڕای جوانکاری و زۆر ئۆخەیبەخشی، چەمەریک لە دەروونی بەردەنگ بونیاد دەنێت کە ئەوپەڕەکەی نادیــارە. هــەر بــەوجۆرە وەلی دێــوانە لــە زۆر بەرهەمیدا و گوران و قانع و هێمن وهی ترێش لە برێ دەقیاندا.

سەیدی هەورامیش لە (هارەسەختەنی)دا، بەجاران سۆز و عاتیفەی کەس نیشانە دەگرێ و رای دەچەنێنێ.

هەر لە سەرەتا و دەسپێکی بەرهەمەکەدا ئاگارییەکدەدات و بەردەنگ بــۆ بەسۆزی و تاودڵی بانگچڕ دەکات:

هارە سەختەنی، هارە سەختەنی

تۆ خۆ کەم قیمەت سەنگی سەختەی

دەستار بــە بــەردەنگ دەگــرێ و پــێی دەبــێژێ: تــۆ زۆر سەرســەخت و خۆڕاگری هەرچەند بەردێــکی بــێ بایــەخ و موحکــەمی. لــە درێژەشــدا ئاگاداریدەکاتەوە کە بەقیمەتی ئەو بۆ هاودەمی و بەمیوان بــوونی یــار دەگەڕێتەوە:

جای بولەند ئێقباڵ ساحیب بەختەنی

یار ئامان وەلات جەهد و جەختەنی

پاشان ئاماژە بە جەستەی پڕلەزامی هارە ئــەکات کــە هۆکارەکــەی بــۆ قولنگکاری ئوستادی بە بەهرە دەگەڕێنێتەوە و لە وەسفێکی بەجوانکردن و پوزەتیڤدا، دەکەوێتە تاریفدانی.لای وایــە هــارە، هــەڵخراوی دەســتی

ئوستادی دێــرین و بەئەزوونــە. رەخــساوی هونــەر و عەشــقە و بــۆنی تێشەکەی فەرهاد ئەدات. تەنانەت دەستەکەشی لە داری شمــشادە. بــەم کارەش پەنجەرەی سەرنجی بە ێژ و هاوکات بە بــەزەیی، بــۆ لای هــارە دەکاتەوە و هرووژێک دەگرێتە سۆزی بەردەنگ:

تراشیدەی دەست سەر ئوستادی باش
جەستەت پڕ جە زەخم قوڵنگەی سەنگ تاش
یادگار ئوسای قەدیم زەمانان
دەس ئاسی دەسکێش خەیاتەی خانان
چمان تاشیای تێشەی فەرهادی
دەستەت جە نەمام داری شمشادی

پاشان زۆر زیرەکانە لاڕێیەک بــەرەو مەبەســتی ســەرەکی دەکاتــەوە و دووبارە دەکۆشێ سەرنج بەرەولای یار بگوازێــتەوە و بارســاییەکە بــە قازانجی یار بشکێنێتەوە. لە گەڵ ئەو وەسفە بە هونەرانەی دەستاڕ، لای وایە جوانی و پێگەی هارە، نەک بۆ خودی خۆی، بەڵکو بۆ هــاونزیکی و هاوڕێیەتی ئازیز دەگەڕێتەوە و ئەوە هاتنی بە لەنجــە و لاری یــارە کــە نرخ و جوانی بەمیش بەخشیوە:

ئارۆ قیبلەو من بە لەنجەولارە
تەشریفش وەلای تۆ ئامان هارە
ئامانە دەستت بە دەستی یارەن
پەنجەش رێش نەبۆ هارە هاوارەن

کە بە یاریدەی وشە چنراوەکانی فەردی دوایی دووبارە ســەرنجی ســۆز بەرەو یار دەکۆچێنێ. بە جۆرێک کە هەرچەند دەستاڕ تاشراوی دەســتی وەستای باش و خیــبرەیە، بەڵام نەخشیــنیەکەی ناگاتە هـــــی یــار و بە« هارە» دەبێژێ ئاگادار بێت دەستی پڕ لــە نــاز و ناسکۆڵەی یــار، رێشنەکات. ئەویش ئــەوکات کــە دەســتی لــە نــاو دەســتگرتووە. ئــەم

هەڵسەنگاندنەش کە لە بەینی دوو دەستدەکرێتە ئامانج، لە خۆیدا کارێکی هونەراوی و شاعێرانەی جوانە.

هاودەمی «هارە و یار»، حەرەتێکی قووڵ دەڕژێنێتە دڵی شاعێر و ئۆخ خوادنەوەیەک ڕۆخساری دەقەکەی دادەگرێ. ئەمەش پاش ئەو وەسفە دێت کە بە بەژنی کیژی هارەکەرەوە دەیبینێ:

تاقەت شی جەلام واتم ئەی هارە

بە مەودای ئەڵماس پارە بای پارە

تۆ دەستی شیرین دەستە کێشتەن

ئاواتت بڕیان، ناڵەی چێشتەن

تۆ پەنجەی شیرین کەفتەنت وە سەر

چی سارێش نەبی زامانی خەتەر

لێرەش کوڵی پڕ هیجرانی خاوەن دەق، ئاژینی دەق ئەبێت و گەردەلوولی حەسرەت بە دەم ئۆفی شێعرەوە زەین و دەروونی بەردەنگ دادەگرێ و خوێنەر و بیسەری دەق، دەبێتە هاوخەم و هاوسۆزی شاعێر. سەرەڕای لەزەت و چێژێکی ئۆخاوی کە لە گەلیدایە. ئەمەش بۆ دوو هەبووی« یەک: هەبوویەکی ئوبژە و بەرچاو، کە دیمەنی هاونشینی و دەست لەناودەستی کیژ و دەستارە. ئەویکەشیان هەبوویەکی زەینی و سوبژەی ناخی شاعێر کە ئاماژە بە دووری و هیجران ئەکات».ئەم دوو دونیایەش لە خویدا، وەسڵ و دابڕان، ژوان و هیجران، جاڕ ئەدەن. ئەوەتا پاش لۆمەی هەرا و هەردەیی «هارە»، کە سەرەڕای وەسڵ و بەژوان گەییوی سەریداوە، ئاماژە بە دونیا هیجرانبارەکەی خۆی ئەکات:

با من بناڵوو روان تا شەوان

زەدەی هیجرانم، دەردم بێ دەوان !!

پاشان دەکەوێتە دڵخۆشی دانەوەی خۆی و هەوڵئەدات لەعالەمی زەین و لە ئۆفی بێ وەفایی گشتی ئافرەتاندا، دڵخۆشی خۆی بداتەوە و لە کڵ و کۆی دڵی دابمرکێنێ.

هارەی هەراسان هەردەی هەردەگێڵ
کەم دەور دە نەوێت چوون دێوانەی وێڵ
ئانە شیرینەی دولبەر، دڵستان
دڵ چێت مەسانۆ بە مەکرو داستان
بە بەین و بەقاش هیچ مەبە خەڕە
جەفاش سەد بارەن، وەفاش یەک زەڕە
چەنی کەس تا سەر هەرگیز یار نیەن
یاری ساحیب شەرت، وەفادار نیەن
کاتێ مەزانی هورئێزا بە قەس
چوون بێ بەینەتان جە تۆش کێشا دەس
شی بە ماوای وێش، تەشریف بەردەوە
تۆش ئاستی وەلای داخ و دەردەوە
کۆتا بی سەدا و نەعرەتە و دەنگت
بێ قیمەت گنای ، کەساس بی سەنگت
بە دڵەی پڕسۆز مەینەت بارەوە
پێچیای بە دەرد دووری یارەوە
ئەوسا چەنی زام ، بێ دەوای خەتەر
مات مەبی بێ دەنگ، جە سەیدی بەدتەر

بەدەم ئەم شێعرانەوە، ئەوپەڕی سۆز و عاتیفەی بەردەنگ دەهـرووژێ و بەزەییەکی قووڵ، بەرەو هۆبەی دڵی شاعێر لـە شـەقەی بـاڵ ئـەدات و بەردەنگ دەبێتە هاوخەمی شاعێر.

- بیرهێنانەوە (تەداعی)

گەڕ و گەمەی پڕ لە جمە و جرتەی زەین بۆ بیرهێنانەوەی و کامڵکاری، بەزمکی بەرباس و باسبەرە، کە بە جاران لە لایەن پسپۆڕانەوە بایەخیپێدراوە و توێژینەوەی لەسەر کراوە. ئەم تەوژمە گۆڕپانی ئەدەبیشی گرتۆتەوە و ئاسەواری بە سیمای بەرهەمەکانەوە شرۆڤە کراوە.بەتایبەت لە ڕەوتی نوێی ئەدەبیدا.

لە شێعری (هارەسەختەن)یشدا، ئەم بزاڤە بە ڕێچکەیە و هێزای دەسنیشانکردن و شرۆڤەیە.

بە سەرەتای شێعرەکەوە دیارە کە خاوەن دەق، بە بینینی کردارێکی بە دیمەن، سەرنجبراو دەبێت و لە دقەکەیدا دەکەوێتە لاسایی کاری و دووبارەکردنەوەی. دیمەنەکەش، جوانیی کیژێکی دوورەکوژی هەورامانە کە لە پای دەستاڕدا دانیشتوەو خەریکی دەستاڕە. ئوبژەیەکی بەرچاو و ئاسایی. پاشان خولوکەی زەین بەرە بیرەوەریەکانی خۆی دەباتەوە و ئەو دیمەنە دەبێتە چرکەیەک بۆ وەگەڕ کەوتنی زەین. ئەم بەرەو بیرەوەری چوونەش هەر لە سەرەتاکانی دەقەکەوە دەبێتە جاڕدەری خۆی:

شیرینەن نیشتەن دانە مەڵۆ پێش

هارەش هار کەردەن دەور مەڵۆ نەوێش

هار بوونی هارە، واتە ناسەرخۆ و لەغاوترازاو و ڕەها لە ئیرادە و ئاوەز و ویست. ئەمەش لە وەسفی عاشقێکی سەوداسەری بە هەردە بوو لەبارە کە مەژنوون ئاسا لە خولدا بێت. دیارە ئەمەش سەرەتای گەڕانەوەیە بۆ دونیای خۆ و خزانە نێو باڵەخانەی پڕ وەیلانی خاتێرەکانی خاوەن دەق. لێرەودوا بەجاران بوونی شاعیر و یارەکەی خۆنوێن دەبن. دلسووتان بۆ هارە و خواستن لێی کە ئەو ئارامبگرێ با شاعێر بێتە کرووز و ناڵە:

بامن بنالۆو روان تا شەوان
زەدەی هیجرانم، دەردم بێ دەوان
هارەی هەراسان هەردەی هەردەگێڵ
وەس دەور دە نەوێت چوون دێوانەی وێڵ

لێرە بەدواوە، بەدیارە کە شاعێر دەڕژێتە دونیای بیرەوەریەکانی خۆی و لە عالەمە پڕ حەسرەت و بێ وەفایی دەرهەق کراویدا، نوقمدەبێت. ئیدی نە هارە دەمێنیٚ و نە کیژی دەستاڕچی. ئەوەی دێتە گۆڕەپان، شاعێرە و یارەکەی و ئەو کارەساتانەی کە بە سەریدا هاتوون.

ـ گیانبەخشی و کەسایەتی پێدان

لە بەرفراوانی خەیاڵ و لە گۆڕپانی ئەدەبدا، باوەشکردنەوە بۆ خیلقەت و بەدیهێنان، لە جوانکارییەکانە. لەم پێوەندەدا، شاعێر وئەدیب، بەرەو ئاسانەی جۆرێکی تر دیتن و خستنە سەر هەبوەکانی ژیان، لە بزاڤ و رەوت ئافرێنی دان. لەو هەنگاوانەش، بە گیاندارکردنی بێگیان و کەسێتی پێبەخشی لە پێناو بە مرۆڤانیکردنی خسڵەت و تایبەتییەکانی بێگیانە، کە ئەویش لە رەهەندی خزمەت بە سۆز و حەز و ویستی شاعیردا خۆی ئەلەنگەرێنێ.

لە دەقی (هارەسەختەنی)دا، بەردێکی بێگیان بە گیاندار دەکرێ و دەکرێتە خودان تایبەتی و خسڵەتی مرۆڤ. شاعر لەم خیلقەتەدا لە پێناو هاودەمسازی و ویتەویستی خۆی بەم کارە هەڵدەستێ و بەرەو قوتارکردنی خۆی لە تەنگەژەی بێهاودەمی، بە وەها ئەرکێک هەڵدەستێ.

سەرەتا هارە دەبێتە خودان تەوانی بیستن و وەک مرۆڤ گوێگری خاوەن دەق دەبێ. هەر بۆیە بە بەردەنگدەکرێت و دەبێتە دەمدووی شاعیر:

دەخیلەن دەستت بە دەستی یارەن
پەنجەش رێش نەبۆ هارە هاوارەن

نەک هەر ئەوە، بەڵکو کەسێیەتیگری هارە هێندە گورج و بە گوژمە کە دەبێتە راستەقینەیەکی هەبوو و بەخاڵەتی شاعێر دەخرۆشێنێ:
شیرین بە سەد ناز مەکێشۆ دەستە
دانە مەدۆ پێت چوون ئاوات واستە
دانەش مەسانی چوون ستەمکاران
مەکەریش بە گەرد تووتیای شاران
یان:
تاقەت شی جەلام واتم ئەی هارە
بە مەودای ئەڵماس بای پارە پارە
تۆ دەستی شیرین دەستەکێشتەن
ئاواتت بڕیان، ناڵەی چێشتەن
تەنانەت بەر هاشاڵ کەوتنی دۆعا و نزاش دەستاڕی کەسێتی پێدراو دەگرێتەوە و بەمجۆرە دەبێتە مرۆڤێک هەروەک دیتران.
هەرچەند ئەکرێ بوترێ کە ئەم هەوڵەی شاعیر زیاتر لەبەر هوکاری بەرتەسکی کۆمەڵایەتی و سەپیویی کولتووریکی پڕ لە لۆمە و من کوژدا هاتوتەبوون. سەرەڕای ئەمەش، سەیدی جلو بەرگی مەلایەتی لەبەردایە کە دوانەی کولتوور و بازنەی مەلایەتی، چەند هێندەی دی کردوەکانیان بەرتەسکترکردۆتەوە و بەرەو پلیشانی یەکجارەکییان گلاندوە. هەربۆیە بۆ هەڵاتن لە لۆمەستانی جەماوەر و لەبەر دەسخستنی هاودەمێک بۆ دڵهەڵڕژێنی، پەنا بۆ هێزی خەیاڵ و خیلقەتی شاعێرانەی خۆی دەبات.
ئەوەتا هەڵاتوو لە مەنع و لۆمەی جڤات، و بەدەر لە بازنەی گەرەکیی کولتوور، سفرەی دڵی بەلای هارەوە ئەکاتەوە و حرسی خۆی ئاوقەی بەردەنگێک ئەکاتەوە کە لە بە شێتکردن و حوکم لە سەردانی رەهایە.
ئەڵبەت ئەنتوان چیخۆف، نووسەری بەناوبانگی رووس، لە چیرۆکی

« دروشکەچی»دا، وەها مامەڵەیەک لەگەل ئەسپەکەی ئەکات و پاش وێڕسی لە مرۆڤ، بەدەمدووی دەگرێ و کڵوکۆی دەروونی بەلاوە هەڵدەڕێژێ. هەرچەند لای چیخۆف کەسێتی بە گیانلەبەرێک بەخشراوە، کەچی لای سەیدی، سەرەتا گیان بە بێگیانێک دراوە و پاشان کەسێتی پێبەخشراوە.

ـ درێژدادڕی:

بەتایبەت لە ئەدەبی کلاسیکدا، ئەندێشە (الخیال) بنەمای خیلقەتی ئەدەبییە. بەخەیاڵاویکردنی رووداوە بە واقعبوەکان، دۆخی رەخسێنەری دەقی ئەدەبییە.بۆ دادان و گەورەترکردنەوە و وردیلەترکردن، یان بە واتایەکی دی، درێژدادڕی(ئێغراق)، لە جوانکارییەکانی دەقی ئەدەبین. هەر ئەم هونەرەشە کە بوەتە بنهۆی گشتگیربوون و مانەوە و بەردەوامی زۆرێک لە دەقەکان و بە شاکاربوونیان. بۆ نموونە ئەکرێ بە کەسایەتییە ئوستوراوییەکان و زۆرێک لە کردارە ئەفسانەییەکان ئاماژە بکەین. قارەمانییەتی (گیڵگەمێشی ئاشووری ـ رۆسەمی ئێرانی ـ ئاشیلی یۆنانی، یان کردار و شەڕەکانیان، لە بواری ئەویندارییشدا، گەورەکردنەوەی بەسەرهاتەکانی لەیلا و مەژنوون ـ مەم و زین ـ شەم و پەروانە ـ شیرین و فەرهاد و ... رسکاوی هونەری خەیاڵ و رەانبێژی ئەدیبی خاوەن زەکا و بەهرەن.

هەر بۆیە ئاساییە کە دەقە بە هێزەکانی ئەدەب لەو هونەرە دەسبەتاڵنەبن و لەخۆگری چەپکێ لە دیاردەکانی بن. ئاساییە کە دەقی هارە سەختەنیش لەو دیاردانە بێفاکت نەبێت .

لەم دەقەدا، لە دوو رەهەندی بەگەورەکردن و نزمسازی جڤین هەیە و بگرە بەئەزموونی شاعیر و تایبەتی دەقەکە ، بوەتە هۆی دەستەمۆیی ئەم هونەرە. گرنگیشە کە هەبوون و جێگیریی ئەم هونەرە، نەک بە

شێوەیەکی ناقۆڵا و میکانیکی و ناتەبا، بەڵکو بە شێوەیەکی زەریف و ئەندامتەنی دابەزیوە .

بەتایبەت لە وێنەکان دا وەسفە بە جوانکردنەکان ئەوپەڕی لامە دانەوەن:

شیرینەن نیشتەن دانە مەدۆ پێش
هارەش هار کەردەن، دەور مەدۆ نەوێش
مەگێڵۆ بە دەو چوون چەرخی چەپگەرد
هەیاهووش گەرمەن ، مەناڵۆ جە دەرد
***
تای تورەی زوڵفان سیای عەنبەربۆ
سەراوێز کەردەن تا وەبانی تۆ
***
هارەی هەراسان هەردەی هەردە گێڵ
وەس دەور دە نەوێت چوون دێوانەی وێڵ
ئانە شیرینەن دولبەر دلستان
دڵ چێت مەسانۆ بە مەکر و داستان

سەرەڕای ئەو جوانی و حاڵەتانە، درێژداڕی وەسفی جەستەی هارەش دەگرێتەوە :

تراشیدەی دەست سەر ئوستادی باش
جەستەت پڕ جە زەخم قوڵنگەی سەنگ تاش
یادگار ئوسای قەدیم زەمانان
دەس ئاسی دەسکێش خەیاتەی خانان
چمان تاشیای تێشەی فەرهادی
دەستەت جە نەمام داری شمشادی

نزمکردنەوە و درێژدادڕی لە بەرەوخوارگلێنی، لەو کردارە هونەرییانەن کە روخساریان بە سیمای شێعرەکەوە دیارە. بۆ نموونە: بێقیمەتی و کەمبایەخی دەستاڕ، یان کەمبوونی وەفا و بەینی شیرین کە لە زەڕەیەک پتر نیە.

هارە سەختەنی، هارە سەختەنی
تو خۆ کەم قیمەت سەنگی سەختەنی

یان:

بە بەین و بەقاش هیچ مەبە خەڕە
جەفاش سەد بارەن، وەفاش یەک زەڕە
چەنی کەس تا سەر هەرگیز یار نیەن
یاری ساحیب شەرت، وەفادار نیەن

لە پارادۆکسیکی هونەراویدا، لە بەرانبەری سەد بار جەفادا، یەک زەڕە وەفا هاتوە کە جوانکارییەکی شێعریە.

ـ موسیقای چنراو

پێکتەنینی وشە و پیت و دەنگ، هارمونییەک دەڕسکێنێ کە چێژێکی تایبەت بە دەق ئەدات. سەرڕای هونەرکاری و سەلیقەوردی، ئەوپەڕی چێژ و حەز، بە بەردەنگ دەبەخشێ. ئەم هونەرکارییەش لە سێ چڵی؛ «وشە و دەنگ و پیت»دا دیار و بەرچاوە.

دووپاتبوونەوەی چەندجارەی پیتی«ش» لە شیرین ـ نیشتەن ـ پێش ـ وێش،

«ن» لە شیرینەن ـ نیشتەن ـ کەردەن ـ دانە ـ نە.

«ه» و «ە» لە شیرینەن ـ نیشتەن ـ دانە ـ مەڵۆ ـ هارە ـ هار ـ کەردەن ـ دەور ـ مەڵۆ ـ نە.

«ر» لە شیرین ـ هارە ـ هار ـ کەردەن ـ دەور ، لە بەیتی

شیرینەن نیشتەن دانە مەدۆ پێش.
هارەش هار کەردەن دەور مەدۆ نەوێش
یان لە بەیتی:
دوو لیمۆی وەش بۆش تەرحی شەمامە
جمە جمشانە نە یەخەی جامە
«و» و «ش»لە وەش ـ بۆش ـ شەمامە ـ جمشانا و دوو ـ لیمۆ ، هەروەها هاوسێیەتی و نزیکی (ج ـ ح ـ خ).
یان دووپات کردنەوەی پیتەکانی: « س» و « خ» ، کە بە شێوەیەکی تایبەت و لەدوای یەکچنراون، کارێکی تایبەت و (سەیدی)یانەیە.

یادگار ئوسای قەدیم زەمانان
دەس ئاسی دەسکێش، خەیاتەی خانان
بێجگە لە تەنینی پیتەکان، دووپاتکردنەوەی هەندێ وشە، ئاهەنگ و روخسارێکی دیکەی بە دەقەکە بەخشیوە. لە گەل ئەوەدا کە دووپاتکردنەوەیان وەک خەسار نایەتە زەقکاری، وەک جوانکارییەکیش خۆنوێنە.
بۆ نموونە:
هارە: هەشت جار
دەس و دەست: نۆجار
یار: شەش جار
شیرین : پێنج جار
سەخت : چوار جار
شیرین : چوار جار
سەنگ : چوارجار

ڕێکخستنی دەنگەکان لە پێناو مۆسیقاسازی و هارمونیا، لە تایبەتییەکانی دیکەی ئەم دەقەن. هەرچەند وا دێتە بەرچاو کە ئەم هونەرکارییە پتر بۆ بە ئەزموونی و زەینی پەروەردەکراوی شاعێر دەگەڕێتەوە.

هارەی هەراسان هەردەی هەردەگێڵ ـ تای تورەی زولفان ـ شیرینەن نیشتەن ـ هارەش هارکەردەن و ....

هونەرێکی دیکەی بەدیار لەم دەقەدا ئەوەیە کە عازای وشەی هارە، وەک شاوشەی سەرەکی دەقەکە، پرژ کراوە و بەسەر شێعرەکەدا دابەشێنراوە. ئەمەش بە جێکردنەوە و دابەزاندنیان لە دوو توێی وشەکاندا رسکاوە. بۆ نموونە: پیتی «هـ» وەک یەکەم پیتی وشەی هارە، (١٥)جار دووپاتکراوەتەوە. «ارە» وەک بەشێکی دیکەی هارە،(١١) دابەزیون کە کەشی موسیقایی و رۆحی شێعرەکە بە گوڕتردەکەن.

ـ لە دەقی (هارە سەختەنی)دا، مامەڵەکردن لە گەل «هارە» و« یار»، وەک دوو بنەمای شێعرەکە،نایەکسان و لەگۆڕانە. ئەمەش بۆ سیمای ژیان و سەرنجی کاتیی شاعێر دەگەڕێتەوە کە هەروەک بە هەوراز و نشێوی ژیان، ڕوانین بۆ «هارە» و «یار»، نایەکجۆر و بە گۆڕە.

شاعێر، سەرەتا وەک بەردێکی کەمنرخ و ئاسایی دەڕوانێتە دەستاڕو بە هەرا و هوریای گاڵتەدەکات و بایەخیپێنادات.کەچی زۆری پێناچێ، بە هاتنی یار، جەهد و جەخت رووی لێئەکات و دەبێتە مەنزڵگەی تاسۆخ. پاش ئەم بە ئازیز بوون و پێگەبەریەسە کە سەیدی بەخێڵی پێئەبات.

هارە سەختەنی ، هارە سەختەنی
تۆ خۆ کەم قیمەت سەنگی سەختەنی
جای بوڵەند ئێقباڵ ساحیب بەختەنی
یار ئامان وەلات جەهد و جەختەنی

ئەم جۆرە نیگا و مامەڵەکردنە، یاریش دەگرێتەوە. یار، هەم شۆڕە کێژێکی دڵبەرە کە سەرچاوەی ناز و تاسەیە و هەم زۆرێش نابات کە دەبێتە بێوەفایەکی بێوەعد و بەڵێن:

به بەین و بەقاش هیچ مەبە خەڕە

جەفاش سەد بارەن، وەفاش یەک زەڕە

ـ وێنەسازی:

بۆ شرۆڤە و هەڵپرژێواندنی رەوتی وێنەکاری، ئەکرێ لە دوو رێچکە و دوو هێڵی ئاسۆیی و ئەستوونییەوە، سەرنجی باسەکە بدەین و وێنەکان بخوێنینەوە. هەرچەند نابێ فەرامۆشبکەین(هەر وەک لە شوێنی خۆیدا باسی لە سەر کراوە) کە لە دەقی شێعری کلاسیکی کوردیدا، سەرنجی زۆر کەم بە هێڵی ئەستوونی دراوە وپێگەی ون و نادیارە. کەچی ئەوپەڕی سەرنج بە سەر هێڵی ئاسۆییەوە زۆم کراوە و بایەخی بەرچاوی پێبەخشراوە.

١ـ هێڵی ئاسۆیی:

خڕبوونەوەی وێنەکان لە فەردەکان و خاوەنیەتی سەربەخۆیی و بێنیازیان لە یەکتر، دیاردەیەکی بەرچاوە. ئەم رێچکەیە لە هێڵی ئاسۆییدا دەگیرسێتەوە و لاندەگرێ.

دەقی هارەسەختەنی، لەم جۆرە وێنانە لیپە (پڕە). پەڕانی فەردەکان لە خۆگری وێنەی جوان و فانتازین. تێکەڵاوی واقع و خەیاڵ، سەبەبسازی رسکانی ئەم جۆرە دەقانەیە.

ـ شیرینەن نیشتەن دانە مەدۆ پێش

هارەش هار کەردەن، دەور مەدۆ نەوێش

- دوو لیمۆی وەش بۆش تەرحی شەمامە
جمە جمشانە نە یەخەی جامە
- هارەی هەراسان هەردەی هەردەگێڵ
وەس دەور دە نە وێت چوون دێوانەی وێڵ

وەک دیارە، ئەم وینانە خاوەی تایبەتییەکی بەرچاون. ئەویش پڕ جـم و جووڵیی ئەوانە. وێنەکان وەستاو و بێتەکان نین. یان بە واتەیـەکی تـر وێنەی مردووی سەر کاغەز نـین، بـەڵکو بـە پێـچەوانەوە، وێـنەی پـڕ تەکانی سینەمایین و هێزی جووڵە و سەرنجراکێشانیان زۆرە.

نابێ فەرامۆشبکەین کە هەموو وێنەکان بەو جۆرە نین و چەپکێ وێـنەی بێتەکان و وەستاو و یەکسانیشیان تێدایە:

- تراشیدەی دەست سەر ئوستادی باش
جەستەت پڕ جە زەخم قوڵەنگەی سەنگتاش
- تای تورەی زولفان سیای عەنبەربۆ
سەراوێز کەردەن تا وەبانی تۆ

٢- هێڵی ئەستوونی

لە هـێڵی ئەسـتوونیدا، چـنراویی و تنراویـی چـەپکێ وێـنەی تـەبا و هاوپەیوەند، بە مەبەستی ئەفراندنی خوێنراوەیەکی گشتی، کە ئامانجی سەرەکی دەقە، بەرمەستە. ئیماژ و وێنەکان، وەک تان و پۆی وەرد دراوی دەق، لە هەڵخستن و پەرداخییدا خاوەن پێگە و بایەخن.

ئەکرێ لە دەقی (هارەسەختەنی)دا، وەها ڕێچکەیەک شوێن هـەڵبگرین و بە پێی دۆخی تایبەتی شـێعری کلاسیکی کـوردی، کـە پێـشتر کەوتـە بەرسەرنج، بە دیاردەی بکەین. بۆ نموونە؛ ئەو وێنانە کە بانگەشەکەری جـوانی یـارن، بـێنە پۆلـێنکاری. زیـاد لەوانـەش، بـە شـرۆڤە و هەڵپرژێواندنی سـەرجەم وێـنەکان، مانایـەکی تـەئویلی هەڵکرێـنین.

مانایەک کە بگرە لــە خوێــندنەوەکانی تــردا، ناوەهــا بــێت و ئەمــەش ئاسایی و ڕەوایە.

لە خوێندنەوەیەکدا، ئەکرێ بوترێ کــە مەبەســت لــە هــارەو دەســتاڕ، چەرخی گەردوون و مەبەست لە یــاری عــەیار و بــە کرێــشمە، ژیــان و تەمەن، یان دونیایە. دانەش تەمەن و مرۆڤە، کە پەیتا پەیتا دەهاڕیێت و پاش بە تووتیاکران، باپژێنی نەبوونی و ونیدەکرێت.

دیارە کە لە روانگەی مرۆڤەوە و بــە پــێی جــەختی هەنــدێ لــە روانگــە فەلسەفی و کۆمەڵایەتییەکان، گشت هەبوەکانی دونیا، لەبەر لێکدانەوە و بوونی مرۆڤ ئەرێنی و شیاوی شــرۆڤە و باســن. ئــەوەتا لــە (هــارە سەختەن)یشدا، بوون و جوانی و بە قیمەتیی، بۆ هەبوون و هــاوجووتی یار دەگەڕێتەوە و بە بێبوونی ئەو، دونیا کەساس و خامۆش و بێدەنگە.

کاتێ مەزانی هورئێزا بە قەس
چوون بێ بەینەتان جە تۆش کێشا دەس
شی بە ماوای وێش، تەشریف بەردەوە
تۆش ئاستی وەلای داخ و دەردەوە
کۆتا بی سەدا و نەعرەتە و دەنگت
بێ قیمەت گنای ، کەساس بی سەنگت
بە دڵەی پڕسۆز مەینەت بارەوە
پێچیای بە دەرد دووری یارەوە
ئەوسا چەنی زام ، بێ دەوای خەتەر
مات مەبی بێ دەنگ، جە سەیدی بەدْتەر

ـ هێشوو وشە:

لە دەقــی شــێعریی (هارەســەختەنی)دا، چــەپکێ وشــە، کــە وەک وشــە سەرامەدەکانی دەقەکە خۆنوێــنن، هــەرکام هێــشوویەک وشــە تــەبا و

هاوپەیوەند بە دووی خۆیاندا دەکێشن کە لە بەستێنی تەداعیدا دێنە خوێندنەوە و ڕاڤەهەڵگری:
ـ سەنگ ـ سەخت ـ ئۆسا ـ فەرهاد ـ تێشە ـ زەخم ـ تاشیا و ...
ـ یار ـ لەنجەولار ـ لیمۆ ـ شەمامە ـ یەخە ـ ناز ـ عەنبەربۆ ـ شیرین ـ دولبەر ـ ئاوات واستە ـ دڵستان ـ جەهد و جەخت
ـ دار ـ دەستە ـ شمشاد ـ نەمام ـ سوورڕدان ـ ڕێش بوون ـ زەخم
ـ بێ بەینەتی ـ جەفا ـ کێشادەس ـ هیجران ـ دەرد ـ دەردی بێ دەوا ـ ناڵە ـ جەفا ـ ستەمکار ـ هەراسان ـ مەکر ـ داستان ـ دێوانەی وێڵ ـ هەردەگێڵ ـ مات
سەرەڕای ئەوانە، هەندێ ئێسڵاح و زاراوەی تایبەت لە دووتوێی دەقەکەدا جێگرکراوە کە نموونەیان لە دەقەکانی هاوزاراوەی پێش (سەیدی)دا دەگمەنن و بە تایبەت تا سەردەمی بێسارانی زۆر کەم ئاوریانلێ دراوەتەوە :
هاربوونی هارە ـ ناڵەی هارە ـ هاواربردن بۆ هارە ـ سەندنی دانە وەک ستەمکار ـ هارەی هەراسان ـ کەساس بوونی سەنگ و ...بەشێک لەوانن.
ـ ڕەوتی رواڵەت و گرێبەندی مانایی:
پێکبەستی سەرەتا و کۆتایی لە دەقی (هارەسەختەنی)دا، قەوارە و تەشکێکێ تایبەتی بەم دەقە بەخشیوە، کە هاوشێوەی لە دەقە کوردییەکانی پێش دەقەکە، نادیارن.ئەم ئەزموونە، سەرەڕای خاوەن تەشککردنی دەقەکە، گرێبەندێکی مانابیشی ێپبەخشیوە و خولخولانەی ناواخنی مەعنایی شێعرەکەی بەرەو بەکاملبوون گلاندوە.
لە سەرەتا و دەسپێکی شێعرەکەدا هاتوە:
هارە سەختەنی، هاری سەختەنی
تو خۆ کەم قیمەت سەنگی سەختەنی

جای بوڵەند ئێقباڵ ساحیب بەختەنی
یار ئامان وەلات جەهد و جەختەنی

وەک لە جێگای خۆیدا کەوتە بەرباس، جاڕی بێبایەخی دەستاڕ، بە بێ بوونی یار ئەدات.

لە کوتایی شێعرەکەشدا، پاش ئەو هەموو ناڵە و خرۆش و هاوار و جۆشە، کە لە گۆڤەندی سەیدیانەدا دەیخێزێنێ، دووبارە سەرنجی دەخزێنێتەوە لای بەرد و پێیدەڵێ کە بە پێگەیی تۆ ، بە هۆی هاتی یارەوە بوو، ئەوەتا پاش چوونی تۆش بوویتەوە بە هەمان بەردی کپ و خامۆش و کەساسی جاران و بایەخ و قورسی و نرخت گەڕایەوە دۆخی جاران و بوویتەوە بە خۆت:

کاتێ مەزانی هورێزا بە قەس
چوون بێ بەینەتان جە تۆش کێشا دەس
شی بە ماوای وێش تەشریف بەردەوە
تۆش ئاستی وەلای داخ و دەردەوە
کوتا بی سەدا و نەعرەتە و دەنگت
بێ قیمەت گنای، کەساس بی سەنگت

ژێدەر و سەرچاوە

*-: اندره مالرو درآئینه آثارش. گائتان پی کون . ترجمه: کاظم کردوانی. ص: ٥٠,٧٩

١- دیوانی سەیدی هەورامی. کۆکردنەوە و لەچاپدانی حەمەئەمین کاردۆخی. لاپەڕە ٦.

٢- مێژووی وێژەی کوردی بەرگی یەکەم، لاپەڕە ٤٨٩.

٣ - دیوانی سەیدی هەورامی. کۆکردنەوە و لەچاپدانی حەمەئەمین کاردۆخی. لاپەڕە ٦.

٤- تاریخ مشاهیر کرد - جلد اول - بابا مردوخ روحانی، لاپەڕە١٤٧

٥- زمانێلانی : زبان محوری (فارسی)

٦- هاوزا : همزاد - تنی

٧- ادبیات چیست - سارتر - صفحه ٢٣

٩- صورخیال در شعر فارسی - محمد رزا شفیعی کدکنی - صفحه ١٧٥

١٠- هەمان سەرچاوە، لاپەڕە ١٧٩.

١١- هەمان سەرچاوە لاپەڕە ١٨٠.

١٢- شێعری هۆرمۆزگان، یەکەم دەقی بەردەستی شێعری کوردییە کە تا هەنووکە بەدەستەوەیە و بۆ سەردەمی هێرشی عەرەب بۆ سەر ناوچە کوردنشینەکان دەگەڕێتەوە.

١٣- صورخیال در شعر فارسی - لاپەڕە ١٣٦

١٤- ئایێرە : پێوەر - (معیار)

١٥- کلیات ریباشناسی - کرووچە- ترجمە:

١٦- صورخیال در شعر فارسی - محمد رزا شفیعی کدکنی - صفحه١٥١-١٥٠

١٧- بعد زیباشناسی - هربرت مارکوزه - ترجمه داریوش مهرجویی - چاپ دوم - لاپەڕە ٥٦

١٨ـ درامدی بر ساختارگرایی در ادبیات. رابرت اسکولز. ترجمە: فرزانه تاهری٢٤٣
٢٠ و ١٩ـ هر اتاقی مرکز جهان است. تهیه و تدوین : سایر محمدی. (گفت و گو با اهل قلم).چاپ اول.
٢١ـ درامدی بر ساختارگرایی در ادبیات. رابرت اسکولز. ترجمه فرزانه تاهری. ێ: ٢٤٧
٢٢ـ دیوانی بێسارانی. کوکردنەوەو چاپکردنی کەیومەرس نیک رەفتار.لاپەڕەی ٩٤
٢٣ ـ صورخیال در شعر فارسی، محمد رزا شفیعی کدکنی ، ێ: ٣١٨
٢٤ ـ بۆ ئەم باسە، تا رادەیەک و بگرە بە شێوەی ناراستەوخۆ، سوودم لە کتێبی« روانشناسی و رنگها ـ ماکس لوچر ـ ترجمه منیرو روانی پوور، چاپ دوم ـ ١٣٦٩ » بردوە.
٢٥ـ سفر در مه، دکتر تقی پورنامداریان، ێ ٨٣
٢٦ـ تەسەووف چیە، ئەمەن شێخ عەلائەدین نەقشبەندی ـ لاپەڕە:٦٧
٢٧ـ تەسەووف چیە، ئەمەن شێخ عەلائەدین نەقشبەندی.لاپەڕە:٧٦
٢٨ـ صورخیال در شعر فارسی ـ محمد رزا شفیعی کدکنی ص : ١٧١

فەرهەنگۆک

ئاییره : پێوەر ، معیار، [پیمانه فارسی]

ئەندامتەنی : ئورگانیکی

بڕۆ:پێسەو، وەک

بەینەت : بەین ، وەفا

بنهۆ : سەرەتا، هۆی سەرەکی

ترت: ناسکۆڵە،

ترنجراو : ئاخێنراو، بەزۆر جێکراوە

تریت : تێکەڵ، تێکەڵاندن [ترکیب]

پاتراز: تەجاوز، دەرچوون لە بازنە

پەڕانی : سەرجەم

پرژ : پەرتەواز، جیابووە

پیرڕۆستەم : یەک لە (نەود و نۆ) پیرەی هەورامان، هەوارێکی هەورامان کە ئاووباخ و باخاتێکی سەرسەوزی هەیە.

جانبازە :بازهەڵدان، غارکردن

جەزەڵ : لە ئەزەلەوە، یەکەمجار

جمە : جووڵە ، تەکان

جمەزا : وزەبەخش، هاندەر،[تحرک‌بخش]

خرپە: دەنگی بە عیشوەی پێ ، کەسێک کە بە نازەوە بەرێدا بچێت، ئەڵێن خرپەی پێی دێ.

خێزا: بزاوت، کەوتە تەکان، ئاخێزی کرد

داغمە: نیشانە ، مۆر

دەمدوو : هاودەم

ددانی تەما : کینایە بۆ ناهۆمێدی

ژیوار: ناوی گوندێکی هەورامان کە دڵدارێکی سەیدی لێ بووگە

رەند : زەریف،خۆشەویست

ڕێش : بریندار

ریۆن : ڕێحان

زێڵ : دڵ

زیۆن : زیان ، زەرەر

سازان : سازگاربوون، ڕێککەوتن

ساسێ : بڵا، باهەر

سەرووپیری: گوندێکی هەورامانی تەخت کە قەبری سەیدی هەورامی لەوێیە.

سێر: تێر

سیامێو: هەنگوورەرەشە

شارە: وەشاند

شامار: رەشمار

شی : دێوانە

گرتەن : کردۆتە

گرنج: لوول

گێڵا : گەڕا، چەرخی

گیۆن : گیان

فرانە : ئێغراق، درێژدادڕی

فێشتەر : زیاتر،زۆرتر

قۆرەتاوی : بەهێز، زۆردار

قار : غەزەب

قورتاوی :خاوەن کۆسپ، گێچەڵدار، بەدەردیسەر

کاوە : کوێستانێکی هەورامان

لۆۆ: دەڕۆم

لامە : تاریف، پیاهەڵدان [وەسف]

لێو: سەرسام،شێت،ئەودالْ

لیپ : پڕ

مازە : نمازە، مەهێڵە

مەڕەسانا : ئەیگەیاند

مەلاونا : ئەیلاواند

مەنا : لۆمە

مەنڎ : مەند، قوولّ، ئارام وهێور

مەوەشت : ئەباری

نارە: نەهێنن

نەوەردا : لەبەردا

وام : چوالە، بادام

وایە : هیوا، ئۆمێد

وەزی : گوێز

وەن :قەزوان، درەختێک کە سەمەری زۆری هەیە و جەماوەری دەڤەر بە رێزەوە و وەک مەبارەک سەیریدەکەن

ورد: چکۆلە

وردیلانە: بچکۆلانە

ویتە ویستی : هاودەمخوازی

ویەردە : رابردوو، گوزراو

هاڵیگە : چۆڵانی، خاڵیان، [خلاء]

هارە : دەستاڕ

هاوزا : دوانە، [دوقلو،تنی]

هەردە : شێت

هوون : خوێن

بەرهەمە چاپ کراوەکانی نووسەر

١ــ کاڵە بەی

٢ــ زەڕنەو ئاسۆی

٣ ــ هورپڕای گەچ و تەختەی